

ALLAHA İMAN

Qədim zamanlardan bəri, insanlar tam fəlsəfi-mücərrəd təfəkkür, yaxud dəlil-sübut metodu ilə əldə olunan düşüncə mərhələsinə yetişməmişdən əvvəl Allaha inanıb, iman gətirmiş, Ona ibadət edib qəlbən məhəbbət bəsləmiş və Onunla qırılmaz rabitədə olmuşlar. Eləcə də bu dərin bağlılıqlarını bütün varlıqları ilə duyub hiss etmişlər.

Bu iman və etiqad nə sinfi təzadların məhsulu, nə zalım və istismarçıların əllərində kimlərisə istismar etmək üçün bir vasitə və nə də istismar olunanların asayişə çatıb rahat nəfəs almaları üçün özlərindən yaratdıqları bir şey deyil. Çünki, bu inan, qeyd olunan sinfi təzadlardan və kəşmə-kəşlərdən çox-çox qabaq bəşəriyyət tarixində mövcud olmuşdur.

İnsanlardakı bu iman təbii fəlakətlər qarşısında yaranan qorxunun da nəticəsi ola bilməzdi. əks halda (yəni iman qorxu hissindən doğan bir şey olsaydı), onda tarix boyu ən dindar şəxslər təbii hadisələr qarşısında ən qorxaq, ən dözümsüz və aciz şəxslər olmalı idi. Halbuki, tarix din başçılarının əsrlər boyu qorxmaz və hamıdan şücaətli insanlar olduğuna şahiddir.

Deməli, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, imanın mənşəyi insanın öz Xaliqinə olan batini cazibəsindən və dərin köklərə malik olan şüurundan irəli gəlir. O, bunun vasitəsi ilə Rəbbinə olan qırılmaz bağlılığı öz fətrəti ilə dərk edir.

Zamanın keçməsi ilə insan fəlsəfə ilə tanış olduqdan sonra ətrafındakı əşyalardan ümumi məfhum və anlayışlar çıxartmışdır. Məsələn, varlıq və yoxluq, vücut (varlığın zəruriliyi,) imtina (yoxluğun zəruriliyi), mümkünlük (varlıq və yoxluğun heç birinin zəruri olmaması), vəhdət (təklilik) və kəsrət

(çoxluq), mürəkkəb və sadə, külli və cüzi, müqəddəm (ilkin) və müəxxər (sonradan gələn), səbəb və nəticə və s. kimi. O, əksər hallarda bu anlayışlardan istifadə etməyə çalışmış və daha sonra onlardan Allaha olan imanını möhkəmlətmək üçün dəlil-sübut kimi işlətməmişdir. Yəni öz inancının səbəbini fəlsəfə qalibində açıqlayaraq bəyan etmişdir.

MƏRİFƏTİN YEGANƏ YOLU-TƏCRÜBƏ

Ümumi bir anlayış olan təcrübi düşüncə elmi-tədqiqat sahəsində bir vasitə kimi ortaya çıxanda, mütəfəkkirlər təkcə bu düşüncə ilə təbiətin sirli qanunlarını kəşf etməyin mümkün olmadığını dərk edib bu qənaətə gəldilər ki, hiss və elmi müşahidələr kainatdakı qanun və sirlərin kəşf olunmasının yeganə əsas və mühüm amilidir.

Ümumi halda insanın kainat barəsində olan mərifət və məfkurəsinin tamamilə dəyişilib inkişaf etməsi və daha da genişlənməsində elmi təhqiqatlarda təcrübə və hissiyyata təmayül metodu nəzərə cərpacaq dərəcədə faydalı oldu.

Amma tədricən bu ideya öz inkişaf yolunda irəlilədikcə, onun tərəfdarları belə dedilər: Hiss və təcrübi müşahidə metodu insanların həm özü və həm də ətrafında olan ümumi sistem və qanunların kəşf edilməsində əql və mərifət üçün bir vasitədir. İnsanın əqli kainatın sirləri və onun külli sistemi haqqında mərifət qazanıb məlumat əldə etməkdə bu iki şeyə (hiss və təcrübəyə) ehtiyac duyur. Yəni Aristotel (Ərəstu¹) kimi qapalı bir evin güncündə oturub, fəza

1 Əflatunun şagirdi olan ərəstu məşhur yunanıstan filosofu olub eramızdan 350 il qabaq

cisimləri ilə onları hərəkətə gətirən qüvvə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin necəliyi haqqında fikirləşib müəyyən qərara gəlməsi və hərəkətdə olan hər bir cisim onu hərəkətə gətirən qüvvənin tükənməsi ilə hərəkətdən düşüb sükunətdə qalır demək əvəzinə, Qaliley² birbaşa elmi müşahidələrdən və təcrübədən istifadə edərək hərəkətdə olan cisimlər barəsində çoxlu tədqiqat apardıqdan sonra onların arasında başqa bir asılılıq nəzəriyyəsini irəli sürür və deyir: əgər bir cisim, hərəkət verici bir qüvvənin təsiri altına düşərsə, hərəkətə gəlir və onu hərəkətdən saxlaya biləcək başqa bir qüvvə ilə qarşılaşana qədər öz hərəkətini davam etdirir.

Hissiyata təmayül, tədqiqatçıları təbii hadisələr və kainata hakim olan qanunlar barəsində təhqiqat aparmağa təşviq etmişdir. Onlar öz təhqiqatlarında aşağıda qeyd olunan iki mərhələni keçmişlər.

Birincisi: Hiss və təcrübə yolu ilə alınan nəticələri bir yerə toplamaq mərhələsi.

yaşamışdır. Onun çoxlu elmi əsərləri yadigar qalmışdır. (Ensklopediya)

² Qaliley məşhur italyalı fizik və riyaziyyatçıdır (1564-1642). O, ilk teleskop ixtira edən şəxslərdən biridir. 1632-ci ildə günəş sisteminin hərəkəti barəsində bir kitab yazmışdır. Bir il sonra, papa onu Romaya çağırıb onun yerin hərəkəti barəsindəki nəzəriyyəsini küfr hesab etdi. Daha sonra onu, öz əqidəsindən dönərək tövbə etməyə məcbur etdi. O, tövbə etdikdən sonra, yerindən qalxıb çölə çıxdıqda barmağı ilə yerdə belə yazdığını gördülər: *Bütün bunlarla belə, yer hərəkət edir.*

İkincisi: əqli mərhələ, yəni ümumi və məqbul bir nəticə çıxarmaq üçün əldə olunan nəticələri bir-biri ilə uyğunlaşdıraraq tənzim etmək.

Amma alimlərin bu barədə çox çalışmasına baxmayaraq, təcrübə və hissiyyatın əql qüvvəsindən ehtiyacsız olması müddəasını yenə də doğrulda bilmədi.

Təbii hadisələr üzərində tədqiqat aparan alimlər təbiətin sirlərini və qanunlarını yalnız o zaman kəşf edə bildilər ki, birinci mərhələdə təfəkkür olmadan, sadəcə hiss və eksperimental müşahidələr yolu ilə əldə etdiklərini bir yerə topladıqdan sonra, ikinci mərhələdə əql qüvvəsinin köməyi ilə onların arasındakı asılılığı tapıb elmi nəticələr aldılar. İndiyə qədər heç bir elmi ixtira və kəşf ikinci mərhələ olmadan elə birinci mərhələdə kəşf olunmamışdır. Çünki birinci mərhələnin məlumatları həmişə hiss olunan hadisələrdir. İkinci mərhələnin məsələləri isə əqlin dərk edərək nəticə aldığı işlərdir. Bunları yalnız əql dərk edir və birbaşa hiss üzvləri ilə dərk oluna bilməz.

Misal üçün ümumdünya cazibə qanununu göstərmək olar. Nyuton³ cisimlər arasında qarşılıqlı cazibə olduğunu birbaşa hiss etməmişdi. O, (bu qanunu kəşf etməzdən qabaq) bu qüvvənin cisimlərin arasındakı məsafənin kvadratı ilə tərs mütənəşib, həmçinin bu cisimlərin kütlələrinin hasili ilə düz

³ İshaq Nyuton (1642-1727) ingilis fiziki, riyaziyyatçısı və filosofudur. O, 23-24 yaşında ikən mexanika qanunlarını tənzim etmiş və onları göy cisimləri barəsində tətbiq etmişdir. Onun ən məşhur kitabı Təbii riyaziyyat qanunları adlı kitabdır. (M)

mütənasib olduğunu bilmirdi. Sadəcə olaraq o, yerə doğru şaquli istiqamətdə hərəkətdə olan bir daşın düşməsinə müşahidə etmişdi. Yaxud Ayın Yerin ətrafında, planetlərin günəş ətrafında fırlanmasını görüb düşünməyə başlamış, sonra vaxtaşırı bu hərəkətləri izah edib ümumi bir nəticəyə gəlməyə çalışmışdı. Bu məqsədlə Qalileyin yerə düşən cisimlərin sərbəstdüşmə təcilinin sabit və dəyişməz olması, dairəvi hərəkətdə isə dəyişən təcil barəsindəki nəzəriyyəsini araşdırdı. O, Keplerin planetlərin hərəkəti barədə dediyi hər bir planetin günəş ətrafına fırlanma zamanının kvadratı, aralarındakı məsafənin kubu ilə mütənasibdir qanunundan istifadə edərək cazibə qanununu kəşf etmişdir.

O, bu fərziyyəni irəli sürdükdən sonra sübut etdi ki, iki cisim arasındakı cazibə qüvvəsi onların kütlələri düz, aralarındakı məsafə ilə tərs mütənasibdir və özlərinin kütlə, həcm və aralarındakı məsafədən asılı olaraq bir-birinə təsir edirlər.

Hiss və eksperimental təcrübə üslubunun kainatın sistematik qanunlarını araşdırıb onda olan qanunauyğunluğu və Allahın varlığına dəlalət edən hikmətli dəlilləri aşkar etməsi Ona iman gətirmək üçün ən yaxşı və yeni bir dayaq olardı. Amma yalnız təbii elmlərdə tədqiqat aparan alimlər bu məsələyə əhəmiyyət verməyib onun işıqlandırılması yolunda ciddi səy göstərmədilər. Hələ də bu alimlər, bəşərin təbii elmlər barəsindəki mövcud təsniflərinə görə fəlsəfi sayılan bu məsələyə diqqət yetirməmişlər. Amma çox keçmədən fəlsəfə aləmində, elm və onun predmetlərindən daha geniş miqyasda olan yeni fəlsəfi-məntiqi cərəyanlar meydana gəldi və bu üslubun (eksperimental üslubun) fəlsəfi və məntiqi metod kimi təqdim olunmasına çalışdılar. Onlar bu

qərara gəldilər ki, idrak və mərifətin yeganə yolu hissdır və insanın idrakı onun hiss və duyğularının həddlərindən o tərəfə aşı bilmir. Hər hansı bir şey hiss olunan və təcrübə olaraq dərk edilən olmasa, insan onun varlığını isbat edə bilməz.

Bununla da, hissi və eksperimental təcrübəyə kəskin təmayül Allahı inkar etmək üçün bir vasitə oldu. Onlar öz müddəalarını belə əsaslandırırıdılar: *Allah gözlə görünüb hiss olunan varlıq deyilsə, deməli Onun sübut olunması üçün heç bir yol yoxdur.*

Amma bu metod, təcrübə yolla müvəffəqiyyətlər qazanan alimlərin getdiyi yol deyildi; əksinə, o, özünün xüsusi məntiq və fəlsəfi nəzəriyyələri ilə bu üslubu düzgün olmayan şəkildə yozan filosofların əlində bir bəhanə idi.

Bu ifratçı nəzəriyyələr tədricən və bir neçə cəhətdən paradoksla qarşılaşdı:

1-Fəlsəfi cəhətdən

Bu nəzəriyyə mövcud reallığı inkar etmək məcburiyyətində qaldı, yəni real olaraq yaşadığımız həyatı həm ümumi, həm də konkret şəkildə inkar etdi. Çünki, bu nəzəriyyəyə əsasən biz hər hansı bir şeyi dərk etmək üçün hissiyyatımızdan başqa heç nəyə malik deyilik və hissiyyatımız da şeyləri bizə real həqiqətdə olduğu kimi deyil, yalnız zahirdə gördüyümüz kimi tanıtdırır. Buna əsasən, biz hər hansı bir şeyi hiss etdiyimiz zaman yalnız bunu deyə bilərik ki, həmin şey bizim hiss və duyğu aləmimizdədir, onun vücudu isə bizim hissiyyatdan kənardadır, dərrakəmizdən xaricdə real və müstəqil şəkildə vardır və təsəvvürümüzdən öncə mövcuddur. Deməli, onun isbat olunması üçün heç bir yol yoxdur.

Məsələn, insan ayı səmada gördüyü zaman yalnız buna inana bilər ki, onu həmin anda müşahidə və hiss

edir. Amma belə bir sual qarşıya çıxır ki, görəsən doğrudanmı ay səmada mövcuddur? Və ya insan gözünü açıb baxmamışdan əvvəl də mövcud idimi? Həmin nəzəriyyənin tərəfdarları, qarşıya çıxan bu suallara cavab verməkdə aciz qalmışlar. Bu, eynilə çəpgöz adamın məsəlinə oxşayır: O, elə əşyaları görüb dərk edir ki, onların real vücudları yoxdur. Həmin şəxs o əşyaların varlığını isbat edə bilərmə?

Bununla da, hiss və təcrübəyə təmayül nəzəriyyəsi axırda özünü hissiyyat dairəsində məhdudlaşdırdı, onu idrak və mərifət üçün bir vasitə götürmək əvəzinə, hissi ən son hədd və mərtəbə kimi qəbul etdi. Nəticədə əşyaların varlığı, bizim idrak və anlayışımızdan xaricdə müstəqil şəkildə varlığı qəbul olunmadan, hisslə idrak olunmaqla şərtləndirildi.

2-Məntiqi cəhətdən

Məntiqi baxımdan isə hissi və eksperimental nəzəriyyə tam yeni bir cərəyan yaratdı. Bu nəzəriyyənin əsas şüarı budur:

Məfhumu təcrübə və eksperiment yolu ilə isbat olunmayan cümlə mənasız kəlamdır. Bu cümlənin rolu, pərakəndə vəziyyətdə heç bir hədəf və məqsəd olmadan bir-birinin yanına düzülən hərflərin rolu kimidir. Amma məzmunun doğru və ya yalan olmasının isbat edilməsi mümkün olan cümlənin mənası vardır. əgər insan belə cümlənin məzmununu reallıqla uyğun olmasını təsdiq etsə, deməli, düzgün və doğru bir cümlədir, əks halda isə yalan cümlə sayılır.

Məsələn: Qışda yağış yağır cümləsi həm mənə, həm də məzmun baxımından doğru cümlədir. Lakin yayda yağış yağır cümləsi mənalı olmasına baxmayaraq, məzmununa görə yalan cümlə sayılır.

Amma əgər Qədr gecəsində asimandan hiss olunmayan, gözlə görünməyən bir şey nazil olur deyilsə, doğru və ya yalan olmasını nəzərə almasaq da belə, mənasız bir cümlədir. Çünki, eksperiment və hiss vasitəsi ilə onun məzmununun isbat olunması, doğru və ya yalan olmasını bəyan etmək qeyri-mümkündür. Deyz⁴ Qədr gecəsində nazil olmuşdur, cümləsi mənasız olduğu kimi, bundan əvvəlki cümlənin də mənası yoxdur. Eləcə də, deyz vardır cümləsinin mənası olmadığı üçün, Allah vardır cümləsi də mənasız sayılır, çünki, Allahın varlığı hiss və eksperiment yolu ilə dərk olunmur.

Bu kimi məntiq də, onda olan ümumilik səbəbi ilə paradoksla (tənaqüzlə) qarşılaşdı. Çünki, bu qaydanın özünü də birbaşa hiss yolu ilə isbat etmək olmur və bəyan etdiyi məfhumun hökmünə görə mənası olmayan bir sözdür. Çünki, bu məntiqin bəyan etdiyi hər cümlənin məfhumu hiss və təcrübə yolu ilə sübuta yetməzsə, o, mənasızdır kəlamı ümumi bir qanunu bəyan edir. Digər tərəfdən, hiss özü də cüzi və məhdud bir çərçivədə olan vəziyyət və halətlərə şamil olduğundan, heç bir külli və ümumi hökm hiss çərçivəsində həsr olunmamalıdır.

Beləliklə, bu məntiqi hərəkət də axırda öz-özlüyündə paradoksal nəticə ilə qarşılaşır (və öz mahiyyətini itirmiş sayılır). Bu həm də, alimlərin varlıqları izah etmək istədikləri bütün ümumi

⁴ Adi danışıklarda bir söz gətirəndə onun yanında mənasız olan başqa bir söz də işlədilir: məsələn, şey-mey, kitab-mitab; mey. ərəb dilində isə buna misal gətiriləndə, Zeyd kəlməsinin tərsi olan deyz kəlməsi deyilir.

qanunlarla da ziddiyyət təşkil edir. Çünki, hansı növdən olmasından asılı olmayaraq, ümumilik məsələsi birbaşa hiss olunmur, yalnız məhdud və müəyyən varlıqların əlamət və əsərlərindən ümumi bir nəticə kimi alınır.⁵

Xoşbəxtlikdən, elm özünün kəsilməz təkamülü yolunda bu qəbildən olan fikir cərəyanlarından və təmayüllərdən təsirlənməmiş və kainatın sirlərini kəşf etməkdə özünün həmişəki metodunu davam etdirmişdir. Elm öz işini həmişə eksperimental təcrübədən başlayır, lakin özünü məntiqi və fəlsəfi cərəyanların yaratdığı bu məhdud və şərti keçidlərdə saxlamır. O, təbii hadisələri izah etməkdə əqlin fəaliyyətindən bəhrələnir, onları ümumi bir qanun çərçivəsində qərar verərək, varlıqların arasında olan qarşılıqlı asılılıq və əlaqələri kəşf edir.

EKSPERİMENTAL TƏCRÜBƏYƏ MATERIALİST BİR NƏZƏR

Qeyd etdiyimiz ifratçı məntiq və fəlsəfə cərəyanlarının hətta maddi fəlsəfə sahələrindəki nüfuzu belə, zəifləməyə başlamışdır. Yeni maddi fəlsəfə məktəblərinin özləri də (əsas etibarilə dialektik materialistlər) bu qəbildən olan təmayülləri rədd edirlər. Beləliklə də çağdaş maddi fəlsəfə hiss və təcrübənin həddlərini (hər bir alim öz təhqiqatını bundan başlayır) aşmaqda özünə haqq qazandırır, hətta (alimlərin təhqiqatının sona yetdiyi) ikinci mərhələni də keçməyi məqbul sayır ki, ayrı-ayrı

⁵ Bu barədə əlavə məlumat almaq üçün Üsəül-məntiqiyyə kitabının 489-cu səhifəsinə baxa bilərsiniz.

elmlərdən əldə etdiyi nailiyyətləri bir-biri ilə müqayisə edib onun üçün ümumi elmi bir yozum bəyan etsin və bu nailiyyət və nəticələrin arasındakı bağlılığın ən çox ağıla sığanlarını məlum etsin.

Ördüyümüz kimi, maddi təfəkkürün müasir təmsilçiləri olan sofistlik maddəçilər (yəni dialektik materialistlər) zamanın keçməsi ilə kainatı dialektik əsasda ümumi və külli şəkildə izah etdikləri vaxt o ifrat nəzəriyyələr baxımından qeybə əsaslanan fəlsəfəyə meyli etmişlər.

Belə olanda hər iki fəlsəfə - həm maddi (materializm), həm də ilahi (teizm) fəlsəfə birlikdə radikal (ifratçı) materialist cərəyanlarının insanı bir növ hasara salmaq istədiyi hiss və təcrübə sərhədlərini keçməkdə yekdil fikrə gəldilər. Bu zaman mərifət iki mərhələyə malik oldu: **Birincisi** - hissi və təcrübə nailiyyətləri toplamaq, **ikincisi** isə onları əqli nəzəriyyələr əsasında izah etmək.

İlahiyyət ilə materializm arasında olan ixtilaf yalnız ikinci mərhələdəki müxtəlif elmi nailiyyətlərdən çıxarılan əqli nəticələrin necə izah olunmasındadır. Materializm bu məsələləri Yaradanı inkar etməklə izah edir, ilahiyyət məktəbi isə bu elmi nailiyyətlərin izahını yalnız o vaxt məqbul və qanətbəxş sayır ki, hikmətli Yaradanın vücuduna etiraf etmiş olsun.

Ələcək bəhslərimizdə hikmət sahibi olan Yaradanı sübut etmək üçün iki metoddan istifadə edəcəyik. Bu metodun hər ikisində də hiss və təcrübədən əldə olunan məlumatların əqli cəhətdən tənzim olunması yolu ilə kainat üçün müəyyən bir Yaradan olmasını sübut edəcəyik.

Birincini - elmi, yaxud eksperimental müşahidə metodu, **ikincini** isə fəlsəfi dəlil metodu adlandırırıq.

Elmi dəlilləri bəyan etməyə başlamazdan əvvəl onun barəsində öz nəzərimizi təqdim etmək istəyirəm:

Elmi dəlil, təcrübə və hissə əsaslanan hər növ dəlilə deyilir və o, təcrübəyə əsaslanır, eksperimental müşahidələrə və ehtimal nəzəriyyəsinə tabedir.⁶ Beləliklə, bizim Allahı sübut etməkdə istifadə edəcəyimiz metod ehtimallara əsaslanan istiqra metodudur. Buna görə də biz elmi dəlilləri istiqrai (eksperimental) dəlil adlandırır və onları şərh edirik.

ELMİ DƏLİLLƏRLƏ ALLAHIN SÜBUT EDİLMƏSİ

⁶ Dəlilin bəyan edilməsi yolu, dəlilin özündən tamamilə fərqlənir. Məsələn: Bəzən siz günəşin aydan böyük olmasını sübut etmək istəyir və alimlərin sözlərinə istinad edərək alimlər belə deyirlər - deyirsiniz. Burada siz alimlərin sözünü həqiqəti isbat etmək üçün dəlil kimi qəbul edirsiniz. Bəzən isə yuxunuza istinad edərək filankəs tezliklə öləcəkdir deyirsiniz. əvvəlki misala uyğun olaraq burada da siz yuxunuzu, həqiqəti isbat etmək üçün dəlil hesab edirsiniz. Bəzən isə siz yer kürəsini iki mənfi və müsbət qütbə malik olan böyük bir maqnit sahəsi hesab edir və dəlil olaraq deyirsiniz ki, hər vaxt kompası üfiqi şəkildə yerə qoysaq, əqrəbinin bir tərəfi şimal, digər tərəfi isə cənub istiqamətində olur. Bu misalda isə həqiqəti isbat etmək üçün təcrübəni dəlil gətirirsiniz. Şübhəsiz, hər bir istidlalın doğruluğu həmin üslubun düzlüyü ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan məlum oldu ki, Ulu Yaradanı sübut etmək üçün lazım olan elmi dəlil ehtimala əsaslanan istiqra (eksperimental müşahidə) metodundan bəhrələnir. Biz elmi dəlili şərh etməzdən qabaq bu metodu açıqlamağı lazım bilirik. Sonra onun barəsində mülahizələrimizi bəyan edərək, onun dəyərini qiymətləndirəcəyik və bu metodun səlahiyyət dairəsini, eləcə də həqiqətlərin kəşf edilməsində, varlıqların tanınmasında ona hansı dərəcədə etimad edib əsaslanmağın mümkünlüyünü bəyan edəcəyik.

Ehtimal əsasında olan istiqra (elmi müşahidə) metodunun çox mürəkkəb və son dərəcə dəqiq olan iradı vardır. Onun barəsində hərtərəfli şəkildə mülahizə yürüdüüb tənqid edilməsi, ehtimal nəzəriyyəsi və məntiqi istiqranın tam şəkildə təhlil edilməsini tələb edir.⁷

Düşünülməsi həddindən artıq çətin olan bu təhlili irəli çəkmədən təkcə aşağıdakı məsələləri izah etməyə başlayırıq:

1. Dəlil gətirməkdə hansı metoddan istifadə edəcəyimizi təyin etmək və onun mərhələlərini sadə və müxtəssər şəkildə izah etmək;

2. Bu metodun elmi dəyəri barədə mülahizələri qeyd etmək və onun hansı dərəcədə etibarlı olmasını müəyyənləşdirmək. Biz bunu məntiqi təhlil və ya riyazi məntiq əsasında deyil (çünki, bu yol bizi çox mürəkkəb və dəqiq məsələləri irəli çəkməyə məcbur edir), məhz bütün sağlam düşüncəli insanlar tərəfindən məqbul sayılan mötədil bir metod ilə bəyan

⁷ Bu məsələni Üsəsül-məntiqiyyə kitabının 133-410-cu səhifələrində qeyd etmişik.

edəcəyik və sonra göstərəcəyik ki, Allahın sübut edilməsində istifadə olunan bu metod, eynilə gündəlik həyatda və elmi tədqiqatlarda işlənən və son dərəcə mötəbər bir metoddur.

Sonradan qeyd olunacaq mətləblərdən aydın olacaq ki, Allahı sübut etmək üçün istifadə edilən metod, adətən gündəlik həyatda və elmi həqiqətlərin araşdırılmasında işlədilən metod kimidir. Belə ki, bu həqiqətlərin düzlüyünə yəqin şəkildə inandığımız kimi, bütün həqiqətlərin əsası olan Allahın varlığını da həmin şəkildə qəbul edirik.

Misal üçün, siz bir məktub alırsınız. Onu oxuyub qurtarandan sonra dərhal qardaşınızdan olması barədə yəqinə çatırsınız. Və yaxud dəfələrlə xəstələri yaxşı müalicə edən bir həkimi görəndə, ona inanır və onun mahir həkim olduğunu dərk edirsiniz. Və ya insan bir neçə dəfə xəstələnib hər dəfədə də penisilindən istifadə edəndə və ayrı-ayrı səbəblərə görə orqanizmində mənfi təsirlər gördükdə, belə bir qəti nəticəyə gəlir ki, bədənində penisilinə qarşı həssasiyyət (allergiya) vardır.

Siz bu kimi misalların hamısında müşahidə və ehtimallara əsaslanan istiqra metodundan istifadə etməsiniz.

Təbiətsünas bir alim günəş sistemində apardığı elmi tədqiqat və axtarışlarında müəyyən oxşar xüsusiyyətləri görəndə, bu nəzəriyyəni irəli sürür ki, planetlərin hamısı əvvəlcə günəşin bir hissəsi olmuş və sonradan ondan ayrılmışlar. Yaxud, bu alim günəş sistemində olan Neptun planetinin varlığını ehtimal verəndə, gözlə görünmədiyi halda, sair planetlərin hərəkət trayektoriyalarına diqqət yetirməklə onu kəşf etdi.

Atomları böyüdərək müşahidə edən cihaz - mikroskop ixtira olunmamışdan qabaq, müəyyən hadisələrə diqqət yetirməklə elektronun da varlığı məlum olmuşdu. Alimlər yuxarıda qeyd olunan bütün bu elmi tədqiqatlarda, həqiqətdə ehtimal əsasında olan istiqra metodundan istifadə etmişlər.

Gələcəkdə görəcəyimiz kimi, bu metodun özü elə Böyük Yaradanın isbat olunmasında istifadə olunan metoddur. Biz həmin dəlili bəyan edərkən bu məsələni də aydın şəkildə görəcəyik.

1. İSTİQRA METODU VƏ ONUN MƏRHƏLƏLƏRİ

Ehtimal əsasında olan istiqarai (eksperimental) dəlil metodunu, aydın və sadəliyə riayət etmək şərti ilə beş mərhələyə bölmək olar:

Birinci mərhələ: Bu mərhələdə biz hiss və təcrübə yolu ilə müxtəlif varlıqları görürük.

İkinci mərhələ: əvvəlki mərhələdəki məlumatlarımızı bir yerə toplayıb mülahizə etdikdən sonra bu mərhələdə onları təhlil və izah etməyə başlayırıq. Məqsəd budur ki, bu mərhələdə elə güclü bir fərziyyə irəli sürək ki, onun vasitəsilə həmin varlıqları izah edib məqbul dərəcədə bəyan edə bilək. Dəyərli fərziyyə dedikdə məqsəd budur ki, əgər fərziyyəmiz düz olsa, bütün varlıqlara şamil olsun və onların vücudunun həqiqəti ilə müvafiq olsun.

Üçüncü mərhələ: Bu mərhələdə nəzərə almalıyıq ki, əgər bu fərziyyə düzgün və reallıqla uyğun olmasa, onda həmin varlıqların hamısının yaranması ehtimalı çox zəifdir. Belə ki, o fərziyyənin düzgün olmadığı halda, bu varlıqların hamısının vücuda gəlməsi ehtimalının, onların hamısının və ya heç

olmazsa birinin olmamasının ehtimalına nisbəti çox az - 0,01, bəlkə də 0,001-dən də az olacaqdır.

Dördüncü mərhələ: Bu mərhələdə belə nəticə alırıq ki, əvvəldəki fərziyyə düzdür. Onun doğruluğuna olan dəlilimiz birinci mərhələdə varlığını hiss və duyğu üzvləri vasitəsi ilə, real şəkildə dərk etdiyimiz ünsürlərin varlığıdır.

Beşinci: İkinci mərhələdə irəli çəkilən fərziyyəni isbat edən bu hadisələrin dərəcəsi, onların mövcud olması ehtimalı ilə düz mütənasib, yoxluqları ehtimalı ilə tərs mütənasib olacaq.⁸

Yəni fərziyyənin düzgün olmamasına aparıb çıxaran bu ehtimal nə qədər zəif olsa, o hadisələrin isbat olunması ehtimalının sübuta yetmə dərəcəsi də bir o qədər çox olacaqdır. Hətta bir çox adi və normal hallarda fərziyyənin doğruluğunun sübuta yetmə dərəcəsi tam yəqin səviyyəsinə çatır.⁹

Həqiqətdə bu ehtimalların dəyərini qiymətləndirmək və onları mülahizə etmək üçün ehtimal nəzəriyyəsinə əsaslanan dəqiq miqyas və meyarlar vardır. Amma bəzən adi hallarda belə, insan özünün fitri əqlinə uyğun olaraq o miqyas və meyarları həqiqətə çox yaxın olan bir şəkildə işlədir. Buna görə də məntiqi riyaziyyatda mövcud olan çox mürəkkəb və çətin şərhli bir kənara qoyub ehtimalın

⁸ Burada da, fərziyyənin çərçivəsində ünsürlərin yoxluğu ehtimalı dedikdə məqsəd, onların hamısının, yaxud ən aşağısı birinin olmaması nəzərdə tutulur.

⁹ İstiqrai dəlilin ikinci mərhələsinə əsasən; Üsüsül-məntiqiyyə kitabının 355-410-cu səhifələrinə baxa bilərsiniz.

dəyərini ölçmək üçün fitri metodla kifayətlənəcəyik.¹⁰

Qeyd olunanlar adətən ehtimallara əsaslanan hər bir istiqrai metodun mərhələləri idi. Biz adi həyatımızda və yaxud elmi tədqiqat və araşdırmalarda, eləcə də Allahı isbat edərkən həmin mərhələlərdən eyni səviyyədən bəhrələnəcəyik.

2-BU METODUN DƏYƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Biz bu metodun dəyərini misalda tətbiq etməklə qiymətləndirəcək və bəhsə gündəlik həyatı misallar gətirməklə başlayacağıq.

əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, siz bir məktubu oxuyub onun hansısa bir şəxsin sadəcə yazışma məqsədi ilə yazdığını deyil, öz qardaşınızdan olduğunu bilirsiniz. Bu iş də (yəqin şəkildə bilmək) ehtimal əsasında olan istiqra dəlilinə görə baş verir. Bu nəticə (burada məktubun qardaşınızdan olması) sizin üçün nə qədər açıq-aşkar olsa da, həqiqətdə qeyd olunan istiqra metoduna əsaslanan bir qəziyyənin nəticəsində əldə etmisiniz.

Siz ilk mərhələdə bir neçə məsələ ilə qarşılaşırsınız. O cümlədən: məktubda qardaşınızın adı ilə eyni olan bir ad yazılmışdır, məktubun yazılma üslubu, yazılan hərflərin hamısı tamamilə qardaşınızın xətti kimidir. Məktubun kəlmələri tamamilə qardaşınızın əlyazmasındakı kəlmələr kimidir və hər birinin necə yazılması açıq-aşkar şəkildə müşahidə olunur. Bəyan səpgisi, cümlələrin

¹⁰ əlavə məlumat almaq üçün Üsəsül-məntiqiyyə kitabının 146-247-ci səhifələrinə baxa bilərsiniz.

bir-birinə bağlılığı və ondakı qabarıq və zəif cəhətlər, bütünlüklə qardaşınızın üslubu ilə tam oxşardır. Həmçinin, yazı metodu, inşa və s. cəhətdən olan səhvlərin hamısı qardaşınızın buraxdığı səhvlərlə uyğun gəlir. Məfhum baxımından isə, orada olan məlumatlar adətən sizdən istənilən şeylərdir. Bir sözlə, məktubda olan tələbatlar qardaşınızın tələbatları ilə düz gəlir. Bütün bunlar müşahidə etdiyiniz zahiri əlamətlərdir.

İkinci mərhələdə müəyyən suallar yaranır və öz-özünüzdən soruşursunuz: Doğrudanmı bu məktubu qardaşım göndərmişdir, yoxsa təsadüfən onunla eyni adlı ayrı bir şəxs yazmışdır? Sonra əvvəldəki məsələləri təsdiq edəcək bir ehtimal irəli sürüb deyirsiniz ki, məktub doğrudan da qardaşımdandır. Belə olduqda, təbiidir ki, birinci mərhələdə mülahizə etdiyiniz bu mənanı isbat edə biləcək şahidlər çoxdur.

Üçüncü mərhələdə belə bir sual yaranır: əgər məktub qardaşınızdan deyil, ayrı şəxsdəndirsə, onda birinci mərhələdə mülahizə etdiyiniz xüsusiyyətlərin hamısının təsadüfən baş verməsi hansı dərəcədə mümkündür?

Bütün bunların mümkün olacağı təqdirdə o məlumat və xüsusiyyətlərin gerçəkləşməsinin də mümkün olması üçün geniş miqyaslı fərziyyələrə ehtiyac duyulur.

Bunun mümkün olması üçün qardaşınızla eyni adda və ona oxşar olan elə bir şəxs fərz edilməlidir ki, həm bütün kəlmələri yazmaqda, həm imlada, həm bəyan etmək qabiliyyətində və həmçinin intellektual səviyyədə onunla eyni olsun. Bir-birinə oxşar olan təsadüfi xüsusiyyətlər nə qədər çox az olsa, ehtimalın düzgün olma dairəsi bir o qədər məhdudlaşır.

İstiqrai məntiq prinsipləri ehtimalı necə qiymətləndirmək yolunu bizə öyrədir, onun necə zəif olmasını, eləcə də bu zəifliklə fərz olunan təsadüfi hadisələrin sayının çoxalması arasındakı asılılığı aydınlaşdırır. Biz bu barədə geniş şərh vermək fikrində deyilik, lazım olan şeyləri bəyan edəcəyik. Çünki, ümumxalq kütlələri bu cür dərin məsələləri başa düşüb qavraya bilməzlər.

Xoşbəxtlikdən, ehtimalların zəifliyinin dərk olunmasının bu barədə uzun-uzadı təfsilatı dərk etməklə heç bir asılılığı yoxdur. Necə ki, insanın uca yerdən yıxılması ilə onun cazibə qüvvəsi və onunla əlaqədar olan sair qanunları dərk edib-etməməsi arasında heç bir asılılıq yoxdur: o, bəzən hətta müvazinət halından çıxmağını belə dərk etməyə bilər.

Eləcə də, bir şəxs, qeyd olunan bütün xüsusiyyətlərdə qardaşınızla eyni olması doğrudan da zəif ehtimaldır. Digər bir misal: Bank işçiləri, bankda üzv olanların hamısının əmanət qoyduğu pulları eyni zamanda götürməsi ehtimalının zəif olmasını bilirlər və bunu dərk etmək üçün məntiqi istiqranın məfhumunu başa düşmələrinə heç bir ehtiyac duyulmur. Halbuki, bu ehtimal bir-iki nəfər barəsində belə deyildir.

Dördüncü mərhələdə belə deyirsiniz: əgər məktub qardaşımdan olmasa, onda bu hadisələrin təsadüf üzündən bir yerə toplanması ehtimalı çox zəifdir. Beləliklə də mövcud məlumat və şahidlər məktubun qardaşınızdan olması ehtimalına üstünlük verir.

Beşinci mərhələdə isə, dördüncü mərhələdə üstünlük verdiyiniz ehtimal (yəni məktubun qardaşınızdan olması) ilə üçüncü mərhələdəki zəif ehtimalın (yəni bütün bu şahid və məlumatlar ola-ola, məktubun qardaşınızdan deyil, başqasından

olmasının) qeyri-mümkün olması ehtimalını müqayisə edib onların arasındakı uyğunluğu ölçürsünüz. Nəticə bu olur ki, ehtimalın üstünlük təşkil edən tərəfi ilə zəif olan tərəfi bir-biri ilə tərs mütənəsidir. Yəni bu ehtimal nə qədər zəif olsa, qeyd olunan üstünlük dərəcəsi daha çox qənaətbəxş və dəyərli olacaq. Bu məsələni inkar edə biləcək bir şahid olmazsa, bu beş mərhələdən sonra məktubun qardaşınızdan olmasına şəksiz inanacaqsınız. Bu, hər bir insan üçün gündəlik həyatda yetərli bir sübut yoludur.

ELMI DƏLİLLƏRİN BİR NÜMUNƏSİ

Burada bu metod üçün alimlərin elmi nəzəriyyə səviyyəsində işlətdikləri dəlillərdən bir neçəsini qeyd edirik. O da ulduz və planetlərin yaranması və onların mənşəyi barəsində olan nəzəriyyədir. Orada deyilir:

Planetlər günəşdən ayrılmışlar. Onlar milyonlarla il öncə qızmar şəkildə olan günəşdən parçalanıb ayrılmışlar.

Bütün alimlər bu nəzəriyyə barəsində yekdil fikirdədirlər. Onların günəşdən nə üçün parçalanıb ayrılmasına gəldikdə isə, bu barədə müxtəlif nəzərlər mövcuddur.

Bu nəzəriyyənin əsl (kökü) barəsində gətirilən və hamının qəbul etdiyi dəlillər aşağıdakı mərhələlərlə sübuta yetir:

Birinci mərhələ: Bu mərhələdə alimlər bir neçə hadisəni nəzərə alıb hiss və təcrübə yolu ilə aşağıdakı məlumatları əldə etmişlər:

1. Yer in günəş ətrafında fırlanması, günəş in öz oxu ətrafında fırlanması ilə tam uyğundur və hər biri qərbdən şərqə doğru hərəkət edir.

2. Həm Yer in, həm də günəş in öz oxu ətrafında fırlanması qərbdən şərqə doğrudur.

3. Yer kürəsi öz oxu ətrafında, ekvator xəttinə paralel olan orbit üzrə günəşin ətrafına fırlanır. Lünəş dəyirman daşının fırlandığı oxa, Yer isə həmin oxun ətrafında fırlanan daşın üzərindəki bir nöqtəyə bənzəyir.

4. Yeri təşkil edən maddələr, təqribən günəşin də tərkibində mövcuddur.

5. Kəmiyyət baxımından da həm günəşi, həm də Yeri təşkil edən maddələr arasında müəyyən uyğunluq və tənəsüb mövcuddur. Məsələn, hər ikisinin əksər hissəsini hidrogen təşkil edir.

6. Yerin, öz oxu və günəş ətrafına fırlanma sürəti ilə günəşin öz oxu ətrafına fırlanma sürəti tam uyğundur.

7. Elmi təhqiqatlara əsasən, Yerin yaşı ilə günəşin yaşı arasında da uyğunluq mövcudur.

8. Yerin daxili qızmar ərintilərdən təşkil olunmuşdur. Bu da onu göstərir ki, Yer yarandığı ilk vaxtlarda tamamilə qızmar ərinti halında olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlar alimlərin ilk mərhələdə hiss və təcrübə yolu ilə əldə etdikləri məlumatlardır.

İkinci mərhələ

Alimlər arasında bir fərziyyə var ki, onun köməyi ilə ilk mərhələdə müşahidə olunan bütün varlıqları izah etmək olar. Yəni əgər bu fərziyyə həqiqətdə də sübuta yetirilib düzgün olsa, onda bütün hadisələri izah edə bilər. O fərziyyə aşağıdakı kimidir:

Yer yaradılışın əvvəllərində günəşin bir hissəsi olmuş və müəyyən səbəblərə görə ondan ayrılmışdır.

Bu fərziyyənin vasitəsi ilə əvvəlki məsələləri bu cür izah etmək olar:

Birinci məsələdə deyilir ki, Yerin günəş ətrafında fırlanması ilə öz oxu ətrafında fırlanması arasında

uyğunluq vardır: onların hər ikisi qərbdən şərqə doğru hərəkət edir. Bu fərziyyəni düzgün hesab etsək, onda bu iki göy cisminin hərəkətində olan uyğunluğun səbəbi aydınlaşır. Çünki, fırlanmaqda olan hər hansı cismin müəyyən bir hissəsi ondan ayrılırsa və həmin hissə, ip və ya başqa şey vasitəsilə ayrıldığı cisimdən asılı vəziyyətdə saxlansa, hərəkətin davam etmə qanununa əsasən, özünün ilkin istiqamətdəki hərəkətini davam etdirəcəkdir.

İkinci məsələdə deyilir ki, Yer in öz oxu ətrafında fırlanma hərəkəti ilə günəş in öz oxu ətrafında fırlanma hərəkəti eyni istiqamətdədir: Hər ikisi qərbdən şərqə doğru fırlanır. Bu hadisəni də qeyd olunan fərziyyə izah edir. Çünki, bir cismin qərbdən şərqə fırlanmasını nəzərə alsaq, ondan ayrılan hissə də, hərəkətin davam etmə qanununa əsasən əvvəlki istiqamətdəki hərəkətini qoruyub saxlayacaqdır.

Üçüncü hadisədə də məsələ eynilə belədir.

Dördüncü və beşinci məsələ, yəni Yer in və günəş in tərkibini təşkil edən maddələrin təqribən eyni olması və onların arasındakı nisbətə gəldikdə isə, yuxarıdakı fərziyyəyə əsasən Yer in günəş in bir hissəsi olduğunu qəbul etsək, bu iki məsələnin səbəbi də tamamilə aşkar olacaqdır. Təbiidir ki, bu halda ayrılan hissəni (Yeri) təşkil edən maddələr ilkin göy cisminin (günəş in) tərkibi ilə eyni olacaqdır.

Altıncı məsələ, yəni Yer in günəş ətrafında və öz oxu ətrafında fırlanma sürəti ilə günəş in öz oxu ətrafında fırlanma sürəti arasındakı uyğunluğa gəldikdə isə, burada da Yer in günəş dən ayrılması fərziyyəsinə əsasən, Yer in bu hərəkətlərinin mənşəyi günəş in hərəkətidir. Və bu fərziyyə hərəkətlər arasındakı uyğunluğu və onların səbəbini izah edir.

Yeddinci məsələ, yəni Yer in yaşı ilə günəş in yaşının bir-birinə uyğun olması da həmin fərziyyəyə əsasən aydın olur.

Səkkizinci məsələ, yəni Yer in yarandığı ilk vaxtlarda qızmar ərinti şəklində olması da həmin əsasladır.

Üçüncü mərhələ

Üçüncü mərhələdə bu məsələ irəli sürülür ki, əgər Yer in günəşdən ayrılması fərziyyəsi düzgün olmazsa, onda günəş sistemində mövcud olan bu qədər planetin təsadüf üzündən bir yerə toplaşib müəyyən bir orbit üzrə hərəkət edə bilməsi ehtimaldan çox-çox uzaqdır. Çünki, bu zaman təsadüfi hadisələr nəticəsində yaranan və aralarında heç bir uyğunluq və rabitə mövcud olmayan bir məcmuə təsəvvür olunacaq. Yuxarıdakı fərziyyənin düzgün olmadığını qəbul etdikdə, həmin planetlərin təsadüfi olaraq bir yerə yığılması ehtimalı da veriləcəkdir. Bu ehtimala əsasən, həmin planetlərin bir yerə yığılmasını əsaslandırıb izah edə biləcək çoxlu ehtimallar tələb olunur.

Məsələn, Yer in günəş ətrafında fırlanma istiqaməti ilə günəş in öz oxu ətrafında fırlanmasının eyni istiqamətdə və eyni cəhətdə olub qərbdən şərqə doğru hərəkət etməsini izah etmək üçün Yer in istər günəşdən ayrı şəkildə yarandığını, istərsə də günəşdən uzaqda olan başqa bir göy cisminə olub, müəyyən zaman keçdikdən sonra ondan ayrılaraq bizim günəş sisteminə yaxınlaşdığını qəbul etsək belə, hökmən fərz etməliyik ki, Yer kürəsi təsadüf nəticəsində seyr edərək günəş in ətrafındakı hazırkı orbitinə çatmış və onun qərb tərəfində olan bir nöqtədə yerləşmiş və elə buradan da qərbdən şərqə

doğru (yəni günəşin öz oxu ətrafındakı hərəkəti ilə uyğun olan) hərəkətə başlamışdır. Həmçinin bunu da fərz etməliyik ki, Yer, günəşin cazibə sahəsinə çatdıqda onun şərqində yerləşən bir nöqtədə dayanıb öz-özünə, şərqdən qərbə doğru hərəkətə başlamışdır.

Yerlə günəşin hər birinin öz oxu ətrafında fırlanmasının eyni cəhətli, həm də qərbdən şərqə doğru olmasına gəldikdə isə, misal üçün, belə fərz etməliyik ki, Yerin ayrıldığı başqa bir günəş də qərbdən şərqə doğru hərəkət edirmiş. Yerin günəş ətrafında, ekvator xəttinə paralel orbit üzrə hərəkət etməsində də belə fərz etməliyik ki, Yerin ayrıldığı başqa bir günəş bizim günəşin ekvator xəttinə perpendikulyar olan bir nöqtədə yerləşirmiş.

Yeri və günəşi təşkil edən maddələrin uyğunluğu və bu maddələrin arasındakı nisbətə gəldikdə isə, belə fərz etməliyik ki, Yeri təşkil edən maddələr onun ayrıldığı başqa günəşdə də olmuş və həmin günəşdə də Yerdəki maddələr nisbəti mövcud olmuşdur.

Yerin günəş ətrafında və öz oxu ətrafında fırlanması ilə günəşin öz oxu ətrafındakı hərəkətinin eyni olduğuna gəldikdə isə, misal üçün, belə təsəvvür etməliyik ki, Yerin ayrıldığı başqa günəş elə bölünmüşdür ki, Yer kürəsi ondan ayrıldıqdan sonra günəş sistemindəki günəşin hərəkətinə mütənasib bir sürət almışdır.

Günəşlə Yerin yaşının eyni olması və Yerin yarandığı ilk vaxtlarda qızmar halda olmasına gəldikdə isə, fərz etməliyik ki, Yer elə bir günəşdən ayrılmışdır ki, onun yaşı bizim günəşin yaşı ilə eyni olmuşdur. Bundan əlavə, Yer həmin günəşdən elə ayrılmışdır ki, hal-hazırda mövcud olan hərərətə gəlib çatmışdır.

Gördüyümüz kimi, Yerin günəşdən ayrılması fərziyyəsinin düzgün olmadığını qəbul etdikdə bütün bu hadisələrin baş verməsi çoxlu təsadüfi hadisələrin fərz olunmasını tələb edir. Halbuki, yuxarıda qeyd olunan fərziyyə bütün planetlərin yaranması və onların arasında olan qarşılıqlı asılılığın izah edilməsi üçün tamamilə kifayətdir.

Dördüncü mərhələdə deyirik ki, Yerin günəş sistemindəki günəşdən ayrıldığını fərz etdikdə, bütün bu cisimlərin Yerdə yaranması ehtimalı son dərəcə zəif olur. Buna əsasən Yerin hökmən günəşdən ayrılması nəzəriyyəsini qəbul etməliyik.

Beşinci mərhələdə isə (dördüncü mərhələdə isbat olunduğu kimi) Yerin günəşdən ayrılması fərziyyəsinin güclü bir ehtimal olması ilə, (üçüncü mərhələdə isbat olunduğu kimi) həmin varlıqların təsadüf nəticəsində (Yerdə) yaranması ehtimalının zəifliyi arasında rabitə bərqərar edir və belə bir nəticə alırıq ki, üçüncü mərhələdə qeyd olunan ehtimalın zəifliyi nə qədər çoxalsa, dördüncü mərhələdəki ehtimalın güclü olması da bir o qədər artar.

Beləliklə, Yerin günəşdən ayrılması nəzəriyyəsi sübuta yetir. Alimlər də həmin fərziyyəni bu yolla qəbul edirlər.

ALLAHIN İSBAT OLUNMASINDA BU METODDAN NECƏ İSTİFADƏ EDİRİK?

Ehtimal əsasında olan istiqrai (eksperimental) dəlillər ümumi şəkildə məlum olduğdan, onun istifadə olunma yerlərindən bir neçə nümunə təqdim etdikdən və onu qiymətləndirdikdən sonra, Allahın isbat olunması üçün də həmin metoddan istifadə edəcəyik. Burada da gətirilən dəlil beş mərhələdə bəyan olunur:

Birinci mərhələ: Biz yaradılış aləmində baş verən hadisələrin, çoxlu heyrətləndirici varlıqların

arasında, eləcə də bir canlı varlıq kimi insanın ehtiyacları ilə onun həyat imkanları arasında elə dəqiq bir mütənasiblik görürük ki, bu şeylərdən hər birinin azacıq dəyişdirilməsi insan həyatının yer üzündən birdəfəlik silinməsinə, yaxud heç olmazsa, iflic vəziyyətə düşməsinə səbəb olar.

Burada numunə üçün, bəzi mətləbləri bəyan edirik:

Yer günəşdən istilik (enerji) alır. Həyatın davam etdirilməsi, canlı varlıqların ehtiyaclarının təmin olunması üçün bu enerji tamamilə kafi və dəqiq bir hesab-kitab üzündəndir. Hal-hazırda elmdə sübut olunmuşdur ki, Yerin günəşdən olan məsafəsi, Yerdəki yaşayış üçün münasib olan hərarətlə tam uyğundur. Bu məsafə iki dəfə artsaydı, həyat üçün lazım olan istilik yaranmazdı. əgər bu məsafə iki dəfə azalsaydı, istilik iki qat artar və nəticədə yaşamaq mümkün olmazdı.

Yer kürəsinin üst qatının - yer qabığının su və quru hissələrinin əksəriyyətində oksigen vardır. Bu qaz onların hamısının tərkibində oksidləşmiş halda mövcuddur. Yerdəki suların 80%-ni oksigen təşkil edir. Oksigenin başqa maddələrlə birləşib oksidləşməsinə qabil olmasına baxmayaraq, havada da azad şəkildə mövcuddur. Havada qaz şəklində olan oksigen bütün canlıların həyatının davam etməsi üçün zəruridir. Çünki hansı növ olmasından asılı olmayaraq bütün canlılar həyatlarını davam etdirmək üçün oksigenə möhtacdır. əgər oksigenin hamısı başqa maddələrlə birləşib oksidləşsəydi, oksigen qurtarar və həyatın davam etməsi mümkün olmazdı. Elmdə sübut olunmuşdur ki, atmosferdə mövcud olan oksigenin miqdarı insan həyatı üçün lazım olan şəraitlə tam müvafiqdir. Yəni atmosferin 21 %-ni oksigen təşkil

edir. əgər oksigenin faizi bundan artıq olsaydı, yeri əhatə edən atmosfer qatında daim yanğınlar baş verərdi. əgər həmin miqdardan az olsaydı, yaşamaq qeyri-mümkün, yaxud olduqca çətin olar, lazım olanda hər hansı bir şeyi yandırmaq mümkün olmazdı.

Təbiətdə müəyyən hadisələr tarix boyu milyonlarla dəfə təkrar olunur, nəticədə oksigenin miqdarı sabit qalır. Bütün canlılar, xüsusilə insan tənəffüs zamanı oksigeni alıb oksidləşmiş karbon qazını buraxırlar. Oksigen qanla qarışaraq bədənin bütün hüceyrələrinə və toxumalarına çatır, orada gedən maddələr mübadiləsi zamanı baş verən kimyəvi reaksiyalara təsir qoyur. Bu reaksiyalar nəticəsində karbon-oksidi əmələ gəlir, bu da ağ ciyərin vasitəsi ilə xaricə ötürülür. Beləliklə, insan və sair canlılar həmişə oksidləşmiş karbon istehsal edərək havaya buraxırlar. Bu da bitkilərin həyatına təminat verən qazdır.

Bitkilər də öz növbəsində karbon-oksidi udaraq onu parçalayıb oksigen şəklində havaya buraxır, yenidən havada oksigenin miqdarı bərpa olunur və canlılar üçün nəfəs almağa imkan yaranır. Heyvanlarla bitkilər arasında baş verən qaz mübadiləsi oksigenin miqdarının sabit vəziyyətdə qalmasına səbəb olur. əgər bu proseslər olmasaydı, oksigenin miqdarı azalar, insan və heyvanların yaşaması qeyri-mümkün olardı. Qazlar mübadiləsi təbiətdə baş verən minlərlə reaksiyanın nəticəsidir ki, bunların hamısı həyat ilə tamamilə münasib olan vasitələri yaradırlar.

Xüsusi çəkisi nisbətən ağır olan və donuşluq vəziyyətinə çatan azot qazı oksigenlə qarışdırılıb yüngülləşir və havada istifadə olunacaq tərzdə

paylanır. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, atmosferdə azad qaz şəklində olan azotla oksigenin miqdarı bir-biri ilə tam mütənasibdir. Yəni oksigenin miqdarı o qədərdir ki, azotu yüngülləşdirərək istifadə olunmağa qabil edir. əgər oksigen artıb, azot isə azalsaydı həyat üçün lazım olan şərait hasil olmazdı.

Yer kürəsini əhatə edən atmosfer qatı müəyyən keyfiyyət və kəmiyyətə malikdir, ondan heç bir zərər artıb və ya azalmır. Bu miqdar da insanın yer üzərində həyat sürməsi üçün lazım olan şərtlərlə tam mütənasibdir. əgər havanın miqdarı artsaydı və ya azalsaydı həyat qeyri-mümkün, yaxud olduqca çətin olardı. Çünki onun artması atmosfer təzyiqinin çoxalmasına səbəb olar və insan bu təzyiqə dözə bilməzdi. Azaldıqda isə kosmik daşlar, meteoritlər çox asan şəkildə atmosfer qatına daxil olar, təbiəti və canlıları məhv edib yandırardı.

Yer qabığı karbon oksidi və oksigen qazlarını məhdud səviyyədə özünə cəzb edib hopdurur. Amma bu qazların hamısını udmur. əgər yer qabığının qalınlığı hazırkı halda olduğundan artıq olsaydı, heç bir qaz qalmaz, hamısı yerə sorulardı, bitkilər, heyvanlar və insanlar məhv olub aradan gedərdi.

Ayla Yer in arasındakı məsafə insanın yer üzərində yaşaması ilə tam münasibdir. əgər Ay bir qədər Yerə yaxınlaşısaydı, yerdəki qabarmalar və çəkilmələr şiddətlənər, iki qat artar və bu cazibələr nəticəsində dağlar yerindən qopa bilərdi.

Canlılarda müxtəlif qərizələr (instinkt-lər) mövcuddur. Qərizə hiss olunmayan, gözlə görünməyən bir məfhum olsa da, (əlbəttə, birbaşa müşahidə və hiss olunmur), amma qərizəvi (instinktik) rəftar adlanan şeylər çox da gizli və görünməz deyil, o, kəlam elmində tamamilə sübuta

yetən və müşahidə olunandır. İnsanın, öz həyatında və eləcə də elmi təhqiqatlarda sübuta yetirdiyi minlərlə qərizəvi rəftarlar həmişə insan həyatı ilə tamamilə mütənasib olmuşdur. Bu rəftarların müəyyən hallarda olduqca mürəkkəb və dəqiq olması mümkündür, amma onları təhlil edib araşdırdıqda, hər birinin yerinə yetirdiyi funksiyanın insan həyatı ilə tam mütənasib və uyğun olduğunu görürük.

İnsan orqanizmi milyonlarla təbii hadisə və prosesi göstərir ki, onların hər birinin funksiyası, forması, başqaları ilə olan rabitələri və insan həyatında ifa etdiyi rollar tamamilə bir-birinə mütənasibdir. Misal üçün, insanın görmə üzvünü və əşyaların daha artıq hiss olunması üçün lazım olan şəraitləri nəzərə alaraq, öz bəbəyi əşyaların təsvirini öz arxasındakı şəbəkənin üzərinə ötürür. Şəbəkənin özü doqquz qatdan ibarətdir. Sonuncu təbəqə milyonlarla sinir hüceyrələrinə malikdir. Onların hamısı bir-birinin ardınca və tam nəzmlə yerləşmişdir. Onların öz aralarındakı əlaqələri, eləcə də göz bəbəyinin məcmusu ilə olan əlaqələri son dərəcə dəqiqdir, hamısı insanın görmə üzvü ilə tam uyğundur.

Əlbəttə, bu məsələdə xüsusi bir halı istisna etmək lazımdır. O da bundan ibarətdir ki, göz bəbəyində hər hansı şeyin şəkli tərsinə düşür. Bu da müvəqqətidir. Çünki görmə əməliyyatının bu mərhələ ilə heç bir rabitəsi yoxdur və biz əşyaları tərsinə görmürük. Tərsinə olan bu təsvirlər sinirlərin vasitəsi ilə tənzim olunaraq beyinə ötürülür və orada özünün təbii vəziyyətini alır. Məhz burada görmə əməliyyatı tamamlanır.

Gördüyümüz kimi, görmə üzvü insan həyatının asanlaşması və mümkün olaması üçün tam münasib şəkildə tənzim olunmuşdur.

Hətta təbiətdə mövcud olan gözəlliklər, ətir və işıqlıq da bəzi yerlərdə təbii hadisələr kimi, həyatın asan və mümkün olmasında mühüm rol ifa edir. Bəzi güllərdə tozlanma müəyyən həşəratların vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Həmin güllərdə rəngin açıq və ətrin ürəyə yatan olmasının özünəməxsus gözəlliyi və cazibədarlığı müşahidə olur ki, bu da həşəratların gülə cəzb edilib tozlanma işinin yerinə yetirilməsini asanlaşdırır. Halbuki, tozlanma işi külək vasitəsi ilə yerinə yetirilən güllərin belə bir imtiyazı yoxdur.

Ümumiyyətlə, cütləşmə hadisəsində fizioloji tərkib baxımından erkəklə dişi arasında tam uyğunluq mövcuddur (istər insanlarda, istərsə də heyvanlarda və bitkilərdə). Belə ki, bu uyğunluq nəslin artırılmasına və həyatın davam etdirilməsinə təminat verir. Bu da təbiətdə həyatın asan və mümkün edilməsi ilə tam mütənasib olduğunu bəyan edir.

*əgər Allahın nemətlərini saymaq istəsəniz, heç vaxt sayıb qurtara bilməzsınız. Allah çox bağışlayan və mehribandır.*¹¹

Qeyd olunanlar birinci mərhələ ilə əlaqədar idi.

İkinci mərhələdə deyirik ki, təbiət varlıqları ilə həyat imkanlarına zəmanət verib onu asanlaşdıran vəzifələr arasında (onların sayı-hesabı yoxdur) uyğunluq və tənəsüb aşağıdakı vahid bir fərziyyə ilə izah və şərh edilə bilər: varlıq aləminin hikmətli bir yaradanı olduğunu qəbul etməliyik. O, xüsusi bir hədəflə, həyatın tələbatlarını təmin etmiş və təbiətdə olan fenomenlərin öz vəzifələrini davam etdirməsi üçün lazımı şəraiti yaratmışdır. Bu fərziyyə təbiətdəki

¹¹ Nəhl surəsi, 18-ci ayə

varlıqlar arasında olan qanunauyğunluqları və bağlılıqları izah edə bilər.

Üçüncü mərhələdə özümüzdən soruşuruq: əgər doğrudan da Yaradanın varlığı fərziyyəsi düzgün olmasa, onda təbiət varlıqları arasında mövcud olan bu qədər mütənasiblik və uyğunluqlar, həyatın asanlaşdırılması və s.-nin özü-özünə, heç bir hədəf olmadan yaranması ehtimalı nə dərəcədə düzgün ola bilər? Aydınadır ki, belə bir böyük və əzəmətli məcmuənin təsadüf üzündən yaranması çox zəif ehtimaldır.

əvvəldə qeyd olunan misalda məktubun qardaşınızdan olmaması doğrudan da zəif ehtimaldır. Çünki misal üçün, min dənə xüsusiyyətdə oxşarlığı fərz etsək, ehtimal nəzəriyyəsi baxımından bu, son dərəcə zəif olacaqdır. Belə olan halda yaşadığımız Yer kürəsi, onda mövcud olan canlı və cansızların hədəfsiz və şüursuz maddə tərəfindən yarandığını və onların hikmətli və hədəfli Yaradanın xəlv etdiklərinə milyonlarla sifətdə oxşar olmasını necə ehtimal vermək olar?

Dördüncü mərhələdə isə inkarolunmaz şəkildə qəbul edirik ki, üçüncü mərhələdə irəli sürülən fərziyyə düzgündür. Yəni, bu kainatı hikmət sahibi olan bir Allah yaratmışdır.

Beşinci mərhələ: Bu üstün nəzəriyyə ilə üçüncü mərhələdə bəyan olunan zəif ehtimal arasında bir rabitə bərqərar etdikdə görürük ki, hökmən qəbul etməyə məcbur olduğumuz təsadüfi hadisələrin sayı nə qədər çoxalsa, üçüncü mərhələdə irəli sürülən ehtimallar da bir o qədər zəif olacaqdır □ □ Təbiidir ki, bu ehtimalın zəiflik dərəcəsi elə bir həddədir ki, hər bir elmi qanunda istinad olunan üçüncü mərhələnin ehtimallarından da çox olur. Çünki, burada və bu

fərziyyənin üçüncü mərhələsində təsadüfi hesab olunan işlərin sayı, o qəbildən olan hallardan qat-qat çoxdur və təbiidir ki, belə bir ehtimal aradan getməli olur.¹²

¹² Burada iki mühüm sual yaranır ki, onları da izah etməyə məcburuq:

1-Bəzi hallarda mülahizə olunur ki, istiqrai (eksperimental) üsullara əsasən hikmət sahibi olan Allahı qəbul etmək əvəzinə, ehtimal üzrə başqa bir nəzir (oxşar) qəbul edərək deyilə bilər ki: Hər bir varlığın, həyat məsələsini asanlaşdırmaqda ifa etdiyi vəzifə və rolun bir-birinə mütənasib olması, maddədə olan kor-koranə zərurətin nəticəsidir. Yəni maddə, özünün zati fəaliyyətləri və daxili ziddiyyətlərinin tələbi ilə onun üçün qarşıya gələn hadisələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. İstiqrai dəlilin məqsədi, Yaradanın, həmin oxşar üçün verilən ehtimala üstünlük verilməsidir. Çünki, bu nəzəriyyə yalnız bir fərziyyəni – hikmət sahibi olan Allahın fərz edilməsini tələb edir. Halbuki, başqasında araşdırılan şeylərin hər birinin sayı qədər maddədə kor-koranə zərurətlər təsəvvür olunmalıdır. Buna görə də Allahın varlığı fərziyyəsi üçün oxşar bir ehtimal verilməsi çoxlu hadisələr üçün verilən bir ehtimaldır. Bu ehtimal olduqca zəif və yoxluq həddindədir. Bütün bunlarla belə, yuxarıdakı ehtimal da (hikmətli Allahın fərz olunması çoxlu hadisələri tələb etmədiyi üçün) qəbul edilə bilər. Çünki, bütün varlıqları onunla izah edə biləcəyimiz hikmətli Allah barəsində də fərz etməliyik ki, O (Allah) bütün varlıqların sayı qədər elm və qüdrətə malikdir. Beləliklə, Allahın malik

olacağı elm və qüdrətlərin sayı, maddədə kor-korana surətdə fərz olunmalı olan zərurətlərin sayı qədər olmalıdır. Belə olduqda isə Allahın varlığı fərziyyəsinin sair fərziyyələrdən nə kimi üstünlüyü olacaq?

Cavabda deyirik: Bu üstünlük və imtiyaz buradan irəli gəlir ki, həmin zərurətlərin bir-biri ilə heç bir bağlılığı və asılılığı yoxdur. Yəni, onların hər biri, digərinin olub-olmamasının zərurəti ilə müqayisədə tam təsirsiz hesab olunur. Bu da ehtimal nəzəriyyəsində müstəqil hadisələr və müstəqil ehtimallar adlandırılır. Hikmətli Yaradanın varlığının fərz olunmasının tələbi ilə, sözü gedən varlıqlar üçün elm və qüdrətlər nəzərdə tutulmasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar bir-birindən tam ayrı, müstəqil deyillər. }ünki, bir varlığın yaranması üçün lazım olan elm və qüdrət elə digər varlıqların yaranması üçün də lazımdır.

Bu fərzə əsasən, bu elm və qüdrətlərdən hər biri başqa fərzə nisbətən, nəinki təsirsiz deyil, üstəlik onu əhatə edir və ya ən azı çox geniş miqyasda gücləndirir. Ehtimal nəzəriyyəsində deyilir ki, bu elm və qüdrətlərin məcmusu müəyyən şərtlər əsasında və ehtimalların hər biri başqa fərzə nəzər yetirdikdə çox güclü, əksər hallarda isə yəqin həddində olur. əgər bu elm və qüdrətlər məcmuəsinin ehtimalını, o zərurətlərin ehtimalı ilə müqayisə edib qiymətləndirmək istəsək ehtimal nəzəriyyəsindəki vurma qanununa tabe olmalıyıq və başqa üzvün ehtimal olunan dəyərinə vursaq, onun hasilini almalıyıq. Amma gördüyümüz kimi, onların vurulmasından alınan hasil, bu ehtimalın zəifliyini

göstərir. Vurulanların sayı azaldıqca, həmin zəiflik də azalır. Şərtli və müstəqil ehtimalların vurulma qaydası riyazi terminlərlə belə isbat olunmuşdur: Şərtli ehtimalda hər üzvün ehtimalının dəyərini, birinci üzvün varlığını fərz etməklə, başqa üzvün ehtimal olunan dəyərinə vururuq. Bu iş, çox hallarda tam yəqin, yaxud yəqin həddində olan bir nəticə verir. Heç vaxt külli, yaxud qismən zəif olan ehtimal vermir. Amma müstəqil ehtimallarda məcmuənin hər bir üzvü, başqası ilə müqayisədə tam təsirsiz sayılır. Orada ehtimalların bir-birinə vurulması dəyərlərin külli olmasına, yaxud əksər hallarda aradan getməsinə səbəb olur. Buradan da iki fərziyyədən hansı birinə üstünlük verilməsinin səbəbi aydınlaşır. Şərtli və müstəqil ehtimalların bir-birinə vurulması qaydası barədə əlavə məlumat almaq üçün Üsəşülməntiqiyyə kitabının 153-154-cü səhifələrinə baxa bilərsiniz.

İkinci məsələ: Bu irad əvvəlki mövzu ilə əlaqədar ehtimalların eksperiment yolu ilə sübut olunan qiymətləndirilməsindən hasil olur. Onun izahında deməliyik ki, Allahın isbat olunmasında istifadə edilən eksperiment üsulunu, həmin üsulun insanın öz qardaşından gələn məktub ilə müqayisə etdikdə deyirlər: İnsanın bu məktubun öz qardaşından olmasını çox asanlıqla qəbul edir. Səbəbi də həmin ehtimalın təsiridir. Yəni, o, məktubu açıb oxumazdan əvvəl, misal üçün, 50 % ehtimal verir ki, məktubu qardaşı yazmışdır. O, eksperimental müşahidələrin beşlik təşkil edən mərhələlərinə əsasən, inanır ki, məktub onun öz qardaşındandır. Halbuki, əvvəlcədən, qardaşından məktub alacağını ehtimal verməydi və

misal üçün, çox güclü ehtimal üzrə qardaşının vəfat etməsi fikrinə üstünlük versəydi, onda bu kimi şahidləri tapmayınca məktubun qardaşından olmasını tez və asanlıqla qəbul edə bilməzdi. Öyrəsən, Allahın isbat edilməsi üçün də həmin əvvəlki ehtimalın təsiri varmı? Cavabda deməliyik ki, həqiqət bundan ibarətdir ki, hikmətli Allah ilə əlaqədar olan məsələ, ehtimali bir məsələ deyil, bu məsələ fitrət və vicdanın hökmü ilə sübuta yetir. Amma eyni zamanda, onun ehtimal olduğunu fərz edir və istiqrai (eksperimental müşahidə) yol ilə isbat edirik. Bu məqsədlə əvvəlki ehtimalda hər bir varlığı müstəqil şəkildə nəzərdə tuturuq. Onların hər birinin izah edilməsində iki fərz mümkündür: Biri hikmət sahibi olan Allah, digəri isə maddədəki kor-koranə zərurət. Bu iki fərziyyə ilə qarşılaşarkən müəyyən dəlillərə görə, hər hansı birinə üstünlük verə bilmərik. Onların hər biri düzgün olduğu halda bərabər səviyyədə ehtimal verir və hər birinin 50 % düz olduğunu qəbul edirik. Amma hikmətli Allahın qəbul edilməsinə üstünlük verildikdə, ehtimallar bir-biri ilə əlaqəli olub şərtlənir, amma maddədə kor-koranə zərurətlər fəziyyəsini təsdiqləyən ehtimallar bir-birindən tam ayrı olub heç nə ilə şərtlənmir. İkinci fərziyyədə ehtimalların vurulmasından alınan nəticə zəifləyir, birinci fərziyyənin ehtimalında isə, yəni hikmət sahibi olan Allahın varlığını qəbul etdikdə – güclü surətdə təsdiq olunur.

Mən elmi araşdırmalarımın aldığım nəticəyə əsasən, deməliyəm ki, qərb dünyasında Allahın varlığının elmi və eksperiment yolu ilə isbat olunması məsələsinin qəbul olunmamasının və Rassel kimilərin həmin üslubu inkar etməsinin əsas səbəbi, yuxarıda

Beləliklə belə bir qəti nəticə alırıq: varlıq aləmində mövcud olan bütün nəzm və tədbirin əsər-ələməti hikmətli Yaradanın varlığını göstərir.

Qurani-kərimdə buyurulur:

Biz Öz qüdrət və hikmət nişanələrimizi asimanlarda və bəndələrin özündə tam şəkildə aşkar edəcəyik ki, Allahın haqq olduğu aydın və aşkar olsun. Allahın bütün aləm varlıqlarına şahid olması kifayət qədər dəlil deyildirmi?!¹³

Həqiqətən asimanların və Yerin yaradılışında, gecə və gündüzün bir-birini əvəz etməsində, su üzərində insanların xeyrinə üzən gəmilərdə, Allahın göydən yerə su nazil edərək onu ölü vəziyyətdən sonra dirildərək müxtəlif bitki və heyvanları yaradıb vücuda gətirməsində, həmçinin küləklərin hər tərəfdən əsməsində və yerlə göy arasında asılı vəziyyətdə qalan buludlarda əql sahibləri üçün Yaradanın qüdrət və elminə aşkar dəlillər vardır.¹⁴

Dəfələrlə yaradılışın möhkəm quruluşlu nizamına əql nəzərilə bax. Onda hər hansı süstlük və

qeyd olunan iki məsələyə diqqət yetirməmələridir. Allahın isbat olunmasında eksperimental müşahidə yolundan istifadə edilməsi, eləcə də yuxarıdakı iki suala daha ətraflı cavab almaq üçün Üsəsul-məntiqiyyə kitabının 441-451-ci səhifələrinə baxa bilərsiniz.

¹³ Fussilət surəsi, 53-cü ayə

¹⁴ Bəqərə surəsi, 164-cü ayə

*xələl tapa bilərsənmi? Yenidən bəsirət gözünü aç,
zəlil və yorğun halda sənə doğru qayıdar.*¹⁵

FƏLSƏFİ DƏLİL

Allahın fəlsəfi dəlil ilə isbat edilməsinə başlamazdan əvvəl fəlsəfi dəlil, onun elmi dəlillə olan fərqi, həmçinin qismlərini bəyan edirik. Ümumiyyətlə, dəlillər üç növdür: riyazi, fəlsəfi və elmi.

Riyazi dəlillər yalnız riyaziyyatda və suri məntiqdə istifadə olunur. Bu dəlillər həmişə tənəqüzün (pradoksun) olmaması prinsipinə əsaslanır. Bu qaydada deyilir: əlif əlifdir, özündən başqası ola bilməz. Bu prinsip və onun təfərrüatına əsaslanan hər bir dəlil riyazi dəlildir və bütün cəhətlərdən etimad olunasıdır.

Elmi dəlil təbii elmlərin təhqiqatında istifadə olunur. Onun bünövrəsini riyazi dəlillərdən əlavə, hiss və elmi müşahidə yolu ilə əldə olunan dəlillər də təşkil edir.

Fəlsəfi dəlil isə xarici (əyani) aləmin həqiqətlərinin isbat olunmasında riyazi dəlillərin müqəddimələrindən əlavə, əqli məlumatlara da əsaslanır. əqli məlumatlar hiss və təcrübəyə ehtiyacı olmayan məlumatlara deyilir.

əlbəttə, əqli məlumatların təcrübə və hissdən ehtiyacsız olmasının mənası, o fəlsəfi dəlilin zəruri olaraq hissi və müşahidə olunan məlumatlara arxalanmaması demək deyildir. Məqsəd budur ki,

¹⁵ Mülk surəsi, 3-4-cü ayələr

sadəcə olaraq onlarla hüdudlanmır. Bundan əlavə, müstəqil şəkildə, müəyyən şeyləri isbat etmək üçün lazım olan hadisə çərçivəsində başqa əqli məlumatlara istinad edilir.

Buna əsasən, fəlsəfi dəlil özünün maddi bürhanlar və riyazi qanunlar çərçivəsinə sığmayan əqli məlumatlarla olan rəbitəsi səbəbi ilə elmi dəlildən fərqlənir.

Fəlsəfi dəlilin məfhumu barəsində qeyd olunanlara diqqət yetirməklə aşağıdakı suallar yaranır:

əqli məlumatlara, başqa sözlə desək, hiss, təcrübə və elmi müşahidələrə ehtiyac olmadan əldə olunan nəzəriyyələrə etimad etmək olarmı?

Bu sualın cavabı müsbətdir. Çünki, məlumatların tam xəticəmliliklə etimad olunan bir hissəsi, eləcə də sifət riyazi elmlərin hamısı ona əsaslanır. Bu da tənəqüzün (paradoksun) olmaması prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipin özünü əql ilə dərk etmişik və bu, heç də bizim təcrübə və müşahidələrimiz çərçivəsində olmamışdır. Bu məsələnin şahidi odur ki, bizim bu prinsipə etimad etməyimiz heç də müəyyən təcrübə və müşahidələrimizdən təsirlənmir ki, onu təsdiq etsin. Misal üçün, riyaziyyatdan bir nümunə gətiririk. Biz $2+2=4$ ifadəsini gördükdə, bu sadə riyazi bərabərliyin doğruluğuna qəlbən inanırıq və konkret şahidləri mülahizə etməklə bizim yəqinimiz artır və ya azalmır. Ümumiyyətlə, bunun əksinə deyilən hər hansı sözləri eşitmək belə istəmirik. əgər hansı bir vaxtsa $2+2=5$, yaxud $2+2=3$ deyilsə, heç vaxt onu qəbul etmərik. Çünki yuxarıdakı həqiqətə olan etiqadımızın hiss və təcrübə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bu həqiqətin hiss və təcrübə ilə heç bir rabitəsi olmadığına baxmayaraq, onu tam xatircəmliklə qəbul etdiyimiz kimi, bunu da qəbul etməliyik ki, fəlsəfi dəlillərə əsaslanan əqli dəlilləri bəzi hallarda qəbul etmək olar.

Başqa sözlə desək, fəlsəfi dəlilin sadəcə əqli məlumatlara əsaslandığını və əqli məlumatların da təcrübə və müşahidə ilə heç bir əlaqəsi olmadığını əsas tutub qəbul etməmək, bünövrəsi tənəqüzün (pradoksun) olmaması prinsipi əsasında qurulan riyazi dəlilləri rədd etməyə oxşayır, çünki onlar da hiss, təcrübə və müşahidəyə əsaslanmır.¹⁶

ALLAHIN VARLIĞININ FƏLSƏFİ YOLLA İSBAT EDİLMƏSİNİN NÜMUNƏLƏRİ

Bu barədə mövcud dəlillər üç hadisə ilə əlaqədardır:

1. ən sadə və elementar hadisə olan: Hər bir hadisənin müəyyən bir səbəbi vardır ki, onun vücudu həmin səbəbdən qaynaqlanır qəziyyəsinə insan öz fitri istedadı ilə dərk edir, elmi müşahidələr də bunu sübuta yetirmişdir.

2. Aşağıdakı hadisə:

əgər bir şeyin müxtəlif dərəcə və mərtəbələri olarsa, eləcə də onlardan bəziləri güclü və kamil, bəziləri isə zəif və naqis olarsa, onda kamal baxımından aşağı səviyyədə olan mərtəbə ali mərtəbənin yaranmasına səbəb ola bilməz.

¹⁶ Bu məsələnin isbat olunması ilə əlaqədar əlavə məlumat almaq üçün Üsəsul-məntiqiyyə kitabının 480-500-cü səhifələrinə baxa bilərsiniz

Belə ki, hərarət, mərifət və nurun müxtəlif dərəcə və mərtəbələri vardır, bəziləri daha şiddətli və kamil, bəziləri isə zəifdir. Amma yüksək hərarətli istiliyin aşağı dərəcədə olan hərarətdən yaranması mümkün deyildir. Yaxud insanın ingilis dilini, özündən də aşağı səviyyədə bilən, yaxud ümumiyyətlə bilməyən bir şəxsdən kamil surətdə öyrənməsi, güclü işığın zəif işıqdan yaranması mümkün deyildir. Çünki daha yüksək səviyyədə və dərəcədə olan hər bir mərtəbə göstərir ki, özündən aşağıdakı dərəcəyə keyfiyyət və növ baxımından üstünlüyə malikdir. Bu kimi keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik olmayan bir mərtəbə, həmin keyfiyyətləri başqasına verə bilməz. Sizin özünüz də hər hansı bir layihədə sərmayə qoymaq istəyirsinizsə, malik olduğunuz sərmayədən artıq pul xərcləyə bilməzsiniz.

İkincisi: Maddə özünün təkamülə doğru olan inkişafında müxtəlif şəkillərə və mərhələlərə çatır. Yəni hər növ həyat və hiss duyğularından məhrum olan su damcısı maddənin vücudunun sadəcə olaraq bir şəklini göstərir. Bitki və heyvanların yaranmasında əsas rollardan birini ifa edən və həyata malik olan hüceyrə – protoplazma maddəyə nisbətən daha kamil şəkllə malikdir. Mikroskopik və təkcə hüceyrəli ibtidai varlıq olan amöb də maddə ilə müqayisədə daha kamil formaya malikdir. Nəhayət, canlı varlıqlar aləmində idrak qüvvəsinə malik olan və həssas varlıq sayılan insan canlı aləmin ən ali səviyyəli varlığı hesab olunur.

Vücudun bu kimi müxtəlif şəkilləri barəsində aşağıdakı suallar yaranır:

Bunların arasında olan fərqlər yalnız onu təşkil edən ünsürlərin sayında olan kəmiyyət fərqləridirmi və onların arasında olan rabitə tamamilə mexaniki

xarakter daşıyırmı, yoxsa onların arasında olan keyfiyyət və növ fərqləri də vardır ki, bu da vücudun müxtəlif mərhələləri və təkamül dərəcələri kimi təbir olunur? Başqa sözlə desək, insanla, onun yarandığı ilkin maddə – torpaq arasındakı fərq keyfiyyət fərqidirmi, yoxsa onların arasındakı fərq vücudun iki ayrı-ayrı təkamül mərhələsi arasındakı fərqdır? Belə ki, o mərhələlərdən biri zəif, digəri isə şiddətli işığa oxşadılır və fərqləri də bu işıqların arasındakı fərq kimidir?

İnsan bu sual ilə qarşılaşdığı ilk gündən etibarən öz fitrəti əsasında qəbul etmişdir ki, bu müxtəlif şəkillər vücudun təkamül mərhələləri olan müxtəlif mərhələ və dərəcələrdir. Yəni həyat, maddənin vücudunun ən yüksək dərəcəsi hesab olunur. Bu mərtəbə də sonuncu mərtəbə deyil, onun da müxtəlif dərəcələri vardır. Həyat özünə yeni-yeni mənalara aldınca, özünə daha yüksək dərəcə kəsb edir. Buna görə də idrak qüvvəsinə və hissiyyətə malik olan varlığın həyatı, bitkilərin həyatından müqayisə olunmaz dərəcədə yüksəkdir.

Amma son yüz ildə materializm fəlsəfəsi tərəfdarları, mexanika nəzəriyyəsinin (mütəhərrik maddənin ilkinliyi) dünya barəsində irəli sürdüyü təfsirlərə əsasən, yuxarıda qeyd olunan nəzəriyyə ilə müxalifətə qalxaraq demişlər: *Maddi dünya çox kiçik və bir-birinə oxşayan cisimlərdən təşkil olunmuşdur ki, ümumi qanuna əsasən, sadə və bir-birinə oxşar qüvvələr – cazibə və dəfətmə qüvvələri onlara təsir göstərir. Yəni onların gördüyü işlər yalnız bu təsiri yarada bilər ki, onun hər hansı bir hissəsi yerindən hərəkət edərək başqa bir yerə getsin. Cisimlər, onların arasında olan cazibə və dəfətmə qüvvələri nəticəsində bir yerə yığılır, yaxud dağılırlar.*

Nəticədə maddə özünə müxtəlif formalar alır. Buna əsasən, yuxarıda qeyd olunan maddi təfəkkür, hərəkət və təkamülü cisimlərin və zərrələrin fəzada bir-birinin yerdəyişməsi ilə xülasələndirir. Onlar maddənin müxtəlif formalarını da belə izah edib deyirlər ki, bu cür növ müxtəlifliyi o zərrələrin bir yerə yığılıb sonra dağılmasının nəticəsidir. Maddənin təkamül yolunda heç bir təzə şey vücuda gəlmir.

Buna əsasən, maddə öz vücudu, eləcə də təkamülü yolunda heç bir inkişaf və tərəqqiyə məruz qalmır, o, sadəcə olaraq müxtəlif yollarla bir yerə yığılıb qalır. Bu da eynilə insanın öz əlində bir qədər xəmir saxlayıb ondan müxtəlif formalar düzəltməsinə oxşayır ki, bütün hallarda xəminin zəti öz yerində qalır və onda zəti və əsasi dəyişiklik əmələ gəlmir.

Bu fərziyyəni, mexanikadakı irəliləyiş və təkamül (mövcud elmi təhqiqatlar çərçivəsindən azad olan təbii elimlərin ilkin şöbəsi) daha da gücləndirdi. Bu elmin mexaniki hərəkət qanunlarında etdiyi kəşflər və adi cisimlərdəki hərəkətləri göy cisimlərinin fəzada hərəkəti əsasında izah edərək əldə etdiyi qanunlar bu məsələni daha da təkmilləşdirdi.

Amma elmin günbəgün inkişaf etməsi, elmi təhqiqatların sair sahələrə də genişlənməsi bu fərziyyənin yanlış olduğunu sübut etdi, digər tərəfdən də onun məkan daxilində baş verən bütün mexaniki hərəkətlərlə izah etməkdə bacarıqsız olduğunu, maddənin müxtəlif şəkillər almasını, cisimlərin, zərrələrin mexaniki hərəkətləri və bir yerdən başqa yerə hərəkət etmələrində yetərli olmadığını göstərdi. Bundan əlavə, elm sübut etdi ki, insan öz fəxrəti əsasında dərk edir ki, maddənin müxtəlif şəkilləri sadəcə onun mexaniki və məkan baxımından bir yerdən başqa yerə nəql olunması ilə bitmir, onda həm

də müxtəlif təkamül və növ keyfiyyətli dəyişikliklər vardır. Elmi təcrübələrdə sübuta yetmişdir ki, zərrələrin, kiçik cisimlərin keyfiyyət baxımından olan tərkibi, heç vaxt həyatı, həssaslığı, idrak və təfəkkürü yarada bilməz. Bu məsələ də insanı mexaniki (maddi) təsəvvürlərdən başqa idraklara doğru sövq etdi. Çünki insan gördü ki, maddə həyat, hissiyyat, təfəkkür, həqiqi inkişaf, vücudun mərtəbələri və növdaxili təkamül keyfiyyətlərindən bəhrələnir – istər bu məsələ maddi bir şeyin növlə əlaqədar olan təkamülü və ali dərəcədə olsun, istərsə də qeyri-maddi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç mərtəbəni təşkil edən müddəalar aşağıdakılardan ibarətdir:

1-Hər bir hadisənin müəyyən bir səbəbi vardır;

2-Zəif və ibtidai bir varlıq, ali səviyyəli və özündən güclü olan başqa varlığı yarada bilməz;

3-Vücudun dərəcələrində olan fərqlər və onun xarici aləmdəki şəkil müxtəlifliyi, keyfiyyət baxımından olan müxtəliflikdir.

Qeyd olunanları nəzərə almaqla, təkamülün növdaxili şəkillərində həqiqi inkişaf, yəni maddənin vücudunun təkamülü və onun növ xarakterli artımını gördükdə, belə bir sual yaranır: Bu artım və inkişaf haradandır? Hər bir hadisənin müəyyən bir səbəbi olduğunu nəzərə aldıqda isə, belə sual yaranır ki, bu yeni artım və inkişaf necə əmələ gəlmişdir?

Bu suala iki yolla cavab verilir:

Birinci: Bu artım və inkişaf maddənin özündən yaranmışdır. Yəni heç bir növ həyat, hissiyyat və idraka malik olmayan maddə, özünün təkamül yolunda bu həyat, hissiyyat və idrakı məhz özü vücuda gətirmiş, nəticədə maddənin ibtidai forması, daha kamil və ali səviyyəli maddə yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bu cavab ikinci müddəə, yəni *ibtidai varlıq yüksək və ali səviyyəli varlığın yaranmasına səbəb ola bilməz* prinsipi ilə təzad təşkil edir. Cansız və hər növ həyat əsərlərindən məhrum olan bir maddənin özünə, yaxud başqa bir maddəyə hiss və təfəkkür bağışlaması eynilə bir şəxsin, özü ingilis dilini bilmədiyi halda, onu başqasına öyrətməsinə, yaxud daha zəif bir işığın günəş kimi güclü işığa malik olan varlıq yaratmasına, yaxud heç nəyi olmayan fəqir bir insanın böyük bir layihənin inşasına sərmayə qoymasına bənzəyir.

İkinci cavab isə budur: Maddənin təkamül yolunda qazanıb əldə etdiyi artım elə bir mənbədən qaynaqlanır ki, o mənbə bütün bu artımın möhtəvasından – həyat, hiss və idrakdan faydalanır. O da bütün aləmlərin Pərvərdigarı olan Allahdır. Maddənin inkişafı da böyüdüb bəsləməkdən başqa bir şey deyildir. Pərvərdigari-ələm də Özünün yetərli hikməti və tədbiri ilə onu maddəyə əta etmişdir.

Məhz bu cavab yuxarıdakı üç prinsiplə düz gəlir və sonsuz dünyada olan vücudların surətinin təkamül, inkişaf və tərəqqisini əqlin qəbul edəcəyi tərzdə izah və təfsir edə bilər.

Qurani kərim sağlam əql fitrətinə xitab edərək, müxtəlif ayətlərdə bu dəlilə işarə edir:

*örmədinizmi ki, ilk vaxtda nütfə (seperma) idiniz? Siz onu insan surətinə saldınız, yoxsa Biz onu xəlq etdik?*¹⁷

¹⁷ Vaqie surəsi, 58-59-cu ayələr

*Yerdə əkdiyiniz toxumu görmədinizmi? Onu torpaqda siz cücədirsınız, yoxsa onu cücərdən Bizik?*¹⁸

*Yandırdığınız oda baxmırsınızmi?! Onun ağacını siz yaratmışınız, yoxsa Biz xəlq etmişik?!*¹⁹

*Allahın qüdrət nişanələrindən biri də budur ki, sizi torpaqdan xəlq etdi, insan olduqdan sonra yer üzündə yayıldınız.*²⁰

MADDƏÇİLİK TƏFƏKKÜRÜ VƏ YUXARIDAKI SUAL

İndi isə maddəçilərin bu barədə nə dediklərinə nəzər salaq.

Mexanika nəzəriyyəsinin (mütəhərrik maddənin ilkin olması) tərəfdarları burada heç bir çətinliklə qarşılaşmırlar. Çünki, qeyd etdiyimiz kimi, onlar həyat, hissiyyat və idrakı (təfəkkür qüvvəsini) yalnız zərrələrin və maddənin kiçik hissələri arasındakı mexaniki qüvvə vəsitəsilə yaranan yığılma və dağılma hərəkətlərindən başqa, yeni bir şeydə bilmirlər.

Lakin bu dəyişikliklər əsnasında maddənin keyfiyyət və kəmiyyət baxımından təkamülə doğru getməsinə etiqad bəsləyən yeni maddəçilik nəzəriyyəsinin ardıcılıqları yuxarıdakı sualın cavabında çıxılmaz vəziyyətdə qalırlar. Onlar maddədə keyfiyyət baxımından baş verən dəyişikliyi təfsir və izah etmək üçün elə bir üslub seçirlər ki, həm yuxarıda qeyd olunan ikinci prinsip ilə, digər tərəfdən

¹⁸ Vaqiə surəsi, 63-64-cü ayələr

¹⁹ Vaqiə surəsi, 71-72-ci ayələr

²⁰ Rum surəsi, 20-ci ayə

isə sırf maddəyə kifayətlənmək təmayülləri ilə uyğun gəlsin deyə, belə deyirlər: Maddənin özü bütün yaradılışın mənşəyidir. Keyfiyyət baxımından təkamülə zəminə yaradan da məhz maddədir. Amma onun işi böyük bir layihənin inşasına sərmayə qoyan fəqir kimi deyildir, buna görə də ikinci müddəə ilə zidd deyildir. əksinə, onun işi yalnız buna əsaslanır ki, ondakı hər növ təkamülün, tərkib və forma cəhətdən bütün dəyişikliklərin zəminəsi ilk əvvəldən maddənin daxilində mövcud olmuşdur. Necə ki, toyuq yumurtanın içində, hidrogen və oksigen qazları suda mövcudur.

Lakin belə bir sual yaranır ki, onun içində olan maddənin eyni zamanda həm toyuq, həm də yumurta, yaxud həm su, həm də qaz olması necə mümkündür?

Yeni maddəçilər (dialektik materialistlər) bu suala cavab verərək deyirlər ki, bu məsələ ümumi bir qanun kimi təbiətə hakim olan (antaqonist) ziddiyyətlər əsəsındadır. Yəni hər bir şeyin daxilində onun ziddi də var və öz ziddi ilə daim mübarizədədir. Bu mübarizə nəticəsində onun daxilindəki zidd inkişaf edərək axırda aşkar olur. Beləliklə də maddənin daxilində dəyişiklik yaranır, müəyyən bir zaman keçdikdən sonra yumurta yarılır və içindəki cücə çölə çıxır, bununla da maddə öz təkamül yolunu ötüb keçir. Bu mübarizədə qələbə çalan zidd, maddəni bir qədər irəliyə aparır.

Biz burada bir neçə məsələyə işarə edərək soruşuruq:

Yeni maddi təfəkkürdə *hər şey öz ziddini öz daxilində bəsləyir* dedikdə aşağıdakı mənələrdən hansı birini nəzərdə tutursunuz:

1-Yumurta və toyuq hər biri digərinin ziddini (yumurta toyuğu, toyuq da yumurtanı) yaradıb ona

həyat xüsusiyyətləri verir? Yəni cansız bir şey canlı bir şeyi istehsal edərək ona həyat bağışlayır?

əgər məqsədiniz bu olsa, onda bu, eynilə böyük inşaat işlərinin bünövrəsini qoyaraq ona külli miqdarda sərmayə buraxan yoxsul və fəqir bir insana bənzəyir. Bu da əvvəldə qeyd olunan prinsiplərlə tamamilə ziddir.

2-Yaxud məqsədiniz bu ola bilər ki, yumurta toyuğu yaradıb vücuda gətirmir, sadəcə olaraq onun içərisində gizlənən toyuğu aşkar edir. Çünki sizin dediyinizə görə, hər bir şey daxilində öz ziddini böyüdür. Yəni yumurta elə yumurta olması ilə eyni zamanda, həm də toyuqdur. Bu da eynilə iki cəhətdən müxtəlif olub fərqlənən bir şəkllə bənzəyir.

Aydındır ki, əgər yumurta, yumurta olmaqla eyni zamanda, həm də toyuq olarsa, onda toyuğa çevrilən zaman heç bir inkişaf və təkamül yolu keçmiş olmur. Çünki hal-hazırda vücuda gələn şey elə əvvəldən onun daxilində varmış. Bu iş də bir şəxsin pulunu bir cibindən çıxarıb başqa cibinə qoymasına oxşayır, belə ki, onun mal-dövlətinə heç bir şey əlavə olunmur. Çünki hal-hazırda əlində saxladığı pul elə əvvəldən onun cibində var idi.

Buna əsasən, inkişaf və təkamülün gerçəkləşməsi və yumurtanın həqiqətən təzə canlı bir varlıq olan toyuğa çevrilməsi üçün hökmən buna inanmalıyıq ki, yumurta əvvəldə toyuq olmamış, əksinə onda yumurtanın yaranması üçün istedad və qabiliyyəti olan bir maddə olmuşdur. Məhz belə olan halda, yumurta daşdan seçilib ayrılır. Çünki, daşın toyuq olmağa qabiliyyəti yoxdur. Lakin yumurtada elə bir xasiyyət vardır ki, xüsusi şəraitlərdə toyuğa çevrilə bilər. Bir işin vücuda gəlməsinin sadəcə mümkünlüyü onun gerçəkləşməsi demək deyildir. Yəni yumurta

həqiqətən toyuğa çevrilən zaman, onun təkcə toyuğa çevrilməsi imkanını bu dəyişikliklərin səbəbi hesab etmək olmaz.

Digər tərəfdən, əgər maddədəki forma və şəkil dəyişiklikləri onun daxilində olan ziddiyyətlərin nəticəsi olarsa, bu şəkillərin növbənöv hallara düşməsi də onun daxilindəki ziddiyyətlərin növbənöv olması kimi izah olunmalıdır. Yəni yumurtanın özündə xüsusi ziddiyyətlər vardır ki, bu da suyun içərisində olan ziddiyyətlərlə tamamilə fərqlənir. Buna görə də yumurtadan toyuq, sudan oksigen qazı əmələ gəlir. Amma maddənin zərrələr səviyyəsində olduğu ilkin mərhələyə, yəni varlıq dünyasını təşkil edən ilkin vahidlərə – atoma gəldikdə isə, o, proton, neytron, elektron, antiproton, antielektron və fotonlardan təşkil olunmuşdur. Yuxarıdakı fərziyyə burada da düzgün ola bilərmi? Örəsen hər bir zərrə özünün daxili ziddiyyətlərinə əsasən, müəyyən xasiyyətə malikdirmi? Proton özünün ilkin maddəsinin daxilində mövcud olmuşdurmu və toyuq-yumurta məsələsində olduğu kimi, onların arasında gedən daimi çarpışma və mübarizənin nəticəsində yaranıbdırımı?

Bu fərziyyəni qəbul etsək, onda həmin zərrələrin özünə almalı olduğu müxtəlif şəkil və formaları necə izah etmək olar? Çünki daxili ziddiyyətlər fərziyyəsinə əsasən, bu zərrələr öz daxilində müxtəlif təzad və ziddiyyətlərə və nəticədə daxili cəhətdən müxtəlif mahiyyətlərə malik olmalıdır. Halbuki, müasir elm isbat etmişdir ki, maddənin ilkin təşkiledicisi kimi bir vahid vardır, onun daxili möhtəvası da vahiddir. Onun özünə aldığı müxtəlif şəkillər vahid möhtəvanın dəyişilməsindən başqa bir şey deyildir. Buna görə də protonun neytrona, yaxud

neytronun protona keçməsi mümkündür. Yəni atom və onun hissələrindən əlavə – onların mahiyyətində heç bir dəyişiklik baş vermədən – cisimlərdə də dəyişiklik baş verir. Bu o deməkdir ki, bütün hallarda zahirdə bir-birindən fərqlənməsinə baxmayaraq maddənin tərkibi eynidir.

Burada soruşulur: Necə fərz etmək olar ki, bu şəkillər müxtəlif daxili ziddiyyətlərdən irəli gəlmiş olsun?

Toyuq-yumurta məsələsi mətləbi tamamilə aşkar edir. Bu misalda çoxlu yumurtaların daxili təzadlar nəticəsində özlərinə müxtəlif şəkillər alması üçün hökmən daxili tərkib nəzərindən bir-biri ilə təfəvütlü və müxtəlif olmalıdır. Çünki toyuq yumurtası ilə milçək yumurtası (süfə) bir-biri ilə fərqlənən ayrı-ayrı varlıqların yumurtası olduğuna görə toyuq yumurtasından cücə, milçək yumurtasından isə milçək əmələ gəlir. Lakin əgər yumurtalar eyni bir növdən olarsa, misal üçün, hamısı toyuq yumurtası olarsa onlardan daxili təzadlar nəticəsində müxtəlif canlıların yaranmasını təsəvvür etmək olmaz.

Beləliklə yeni maddəçilərin maddənin müxtəlif şəkilləri barəsindəki nəzəriyyəsi daxili ziddiyyət əsasında olduğundan, maddənin daxili tərkibini təşkil edən vahidlər barəsində olan yeni elmi nəzəriyyələr bir-biri ilə aşkar ziddiyyətlərə malikdir.

3-Yaxud onların məqsədi bu ola bilər ki, yumurta bir-birinə zidd olan iki müstəqil hissədən ibarətdir ki, onların hər birinin özünə məxsus vücudu vardır. Onlardan biri yumurtanın daxilində mayalanma nəticəsində əmələ gələn nütfə, digəri isə yumurtanın daxilində olan sair maddələrdən ibarətdir. Bir-birinə zidd olan bu iki hissənin vəhdəti yumurtanın daxilində mübarizəyə şərait yaradır və bu

mübarizənin nəticəsində iki zidd şeydən biri daha barizləşir, nütfə qələbə çalır və yumurta toyuğa çevrilir.

Ziddlər arasında bu cür mübarizə nəzəriyyəsi heç də təzə məsələ deyildir. İnsanların ibtidai təsəvvürlərində olduğundan əlavə, insani-fəlsəfi təsəvvürlərdə də bu məsələ aydındır. Amma nə üçün yumurtanın içində olan nütfə ilə sair maddələr arasındakı, toxumla torpaq və havanın, yaxud rüşeymlə ana bətnində olan qida maddələri arasındakı dəyişiklikləri təzad adlandırmalıyıq? Bəli, ixtilafımız yalnız ad qoymadadır. *əgər onlardan biri digəri ilə birləşərək ikisi bir şəkə düşmüşdür* desək, onda bu məsələnin əsl məhiyyətində heç bir təfəvüt yaranmaz.

əlin, onu təzad adlandırmaq. Yenə də bu ad qoyma ilə bizim problemimiz həll olunmayacaqdır. Ziddlər arasında bu kimi dəyişikliklərin ali və inkişaf etmiş mərhələyə çatıb, nəhayət yeni bir şeyin yaranmasına səbəb olduğunu və say baxımından əvvəlki iki maddədən daha artıq olduğunu fərz etsək belə, yenə bir sual yaranır: Bəs bu artım haradan yaranmışdır? Deyə bilərikmi ki, o, bir-biri ilə daim mübarizədə olan və həmin artırma malik olmayan iki ziddən əmələ gəlir? Halbuki, ikinci müddəaya nəzər yetirdikdə görürük ki, bir şeyə malik olmayan şey həmin şeyi başqasına verə bilməz.

Təbiətdə elə bir nümunə göstərmək olarmı ki, onda ziddlər arasında olan mübarizələr doğrudan da inkişaf və təkamül ilə nəticələnsin? Ümumiyyətlə, hansı bir şey öz ziddi ilə mübarizədə onun inkişaf və təkamülünə səbəb ola bilər? Halbuki, bu mübarizə bir növ qarşıya-qarşıya duraraq dəf etmədən ibarətdir və bir şey öz müqabilində olan şeyin – öz ziddinin inkişafına lazım olan qüvvəni aradan aparır. Hamımız

bilirik ki, bir şəxs çayın axma istiqamətinin əksinə hərəkət edərsə, çay onun üzməyi sərf etdiyi qüvvəsinin bir hissəsini ondan alır.

Hansı mənaya götürülsə belə, ziddlər arasındakı mübarizə yumurtanı inkişaf etdirib təkamülə çatmasına və nəhayətdə toyuğa çevirməsinə səbəb olmasını qəbul etsək də, yenə də sual yaranır ki, ziddlər arasındakı mübarizədən irəli gələn inkişaf – suyun qaza, qazın da suya çevrilməsindəki hansı inkişafdır?

Təbiətdə elə ziddlər var ki, bir-biri ilə birləşərək təkamülə doğru inkişaf etmək əvəzinə, onların tamamilə məhv olmasına səbəb olur. Məsələn, atomun əsas hissəsini təşkil edən müsbət yüklü protonun mənfi yüklü müxalifi, yəni elektron adlı bir hissəciyi vardır. O, daimi olaraq nüvənin ətrafına fırlanır. Onun elektrik yükü mənfidir və müsbət yüklü protonun ziddidir. əgər bu iki zidd bir-birinə çatsalar, atom dağılıb aradan gedər və vücut aləmindən birdəfəlik silinər, enerjiyə çevrilərək fəzaya yayılır.

Bir sözlə, maddə xaricdən kömək olmadan həqiqi inkişafa çata, daha yüksək səviyyəli sürət qəbul edərək təmərküzləşə bilməz. Buna əsasən, maddənin inkişaf edərək ali səviyyəyə, həyat, hiss və idrak mərhələsinə çatması üçün hökmən ona qüvvə verib tərbiyə edən bir şəxs lazımdır. Həm də onun özü bütün bu xüsusiyyətlərdən bəhrələnmiş olmalıdır ki, onu maddəyə də verə bilsin. Bu inkişaf və təkamül yolunda maddənin ifa etdiyi rol imkan, şərait və qəbul etmə səlahiyyətindən başqa heç bir şey deyildir. Bu, eynilə layiqli bir mürəbbidən yaxşı dərs ala biləcək bacarıqlı və hazırlıqlı tələbəyə bənzəyir.

Aləmlərin Pərvərdigarı bütün eyb və nöqsanlardan pakdır!

ALLAHIN SİFƏTLƏRİ

Aləmlərin Pərvərdigarı olan Allahın varlıq aləmini hikmət və düzgün tədbir əsasında idarə etdiyini bildikdən sonra, təbiidir ki, Onun, yaradılış aləmindəki sifət və xüsusiyyətlərini də tanımalı və bu xüsusiyyətləri Onun yaratdıqlarına əsasən dərk etməliyik. Çünki, hər bir mühəndisin bacarıq və iş qabiliyyətini onun proqram və layihələrindən, hər hansı bir müəllifin elm və dərrakəsini, onun kitablarındakı elm və mərifətini nəzərdən keçirərək tanımaq olar. Eləcə də yaxşı mürəbbi olan bir şəxsiyyətin xüsusiyyətlərini, onun tərbiyə etdiyi insanlardan dərk etmək olar.

Məhz bu yolla Allahın elm, hikmət, həyat, qüdrət, eləcə də eşitmək, görmək və s. kimi xüsusiyyətlərinin bir qismini tanıya bilərik. Çünki yaradılış aləmində işlədilən incəlik və dəqiqlikləri gördükdə Onun elm və hikməti məlum olur. Onlarda olan qüdrət və qüvvələr Allah-taalanın qüdrət və qüvvəsinə dəlalət edir. Həyatın müxtəlif surət və şəkilləri, eləcə də əqlin müxtəlif mərtəbələrindəki hiss, həyat və idrak nümunələri Yaradanın idrak və həyatından xəbər verir. Varlıq aləminin layihəsindəki vahidlik və onun müxtəlif yönəri arasındakı tam uyğunluq isə işləri tədbirlə quran Allahın yeganəliyinə, bu əzəmətli varlıq dünyasının Onun səbəbi ilə yaranmasına dəlalət edir.

ALLAHIN ƏDALƏTİ

Biz öz fitri əqlimiz ilə bütün işlərin dəyərini dərk edirik. Məhz bu dəyərlərin vasitəsilə ədaləti və haqı xeyir, zülmü isə batıl və şər hesab edirik. Eləcə də ədalətli şəxsi ehtiram və mükafata, zülm və təcavüz edən şəxsi isə cəzaya layiq hesab edirik. Bu dəyərlər

də müşahidə və fitrətin hökmünə uyğundur. Belə ki, əgər cəhalət və şəxsi mənfəət pərdələri aradan qaldırılsa, insan hər şeyə bəsirət gözü ilə baxsa, onda bütün işlərə lazımınca dəyər verər. Yəni qərəzçilik məqsədləri olmayan hər bir insan misal üçün, öz kəlamında düzlüklə ayrılık, yaxud əmanətlə və xəyanətin hansını seçməkdə ixtiyar sahibi olarsa, şübhəsiz, düzlüyü ayrılıkdən, əmanəti xəyanətdən üstün hesab edəcək. Bu şərtlə ki, həmin şəxs bu işə müəyyən qərəzlər və şəxsi məsləhətlər üzündən deyil, yalnız tam insafla yanaşsın.

Buna görə də bir şəxs ehtiyacı olmazsa, yaxud hiylə işlətməkdə, xəyanət və zülm etməkdə özü üçün müəyyən mənfəət və məsləhət görməzsə, onda doğruluq, əmanətdarlıq və ədalət əsasında rəftar edəcəkdir. Bu məsələ eynilə dünyanın Yaradanı olan hikmətli Allah barəsində də düzdür. Çünki Allah taalanın pak Zatı əql və fitrətimizlə tanıdığımız bütün dəyərlərə əhatəli olduğundan əlavə, əqlin özünü də məhz O yaradaraq insanlara bəxş etmişdir, eyni zamanda Özünün sonsuz qüdrəti ilə dünyaya hakim kəsilmişdir, Onun heç bir fayda və ya mənfəətə də ehtiyacı yoxdur. Buna görə də biz Onu, heç vaxt zülm etməyən adil hesab edirik. Çünki, Allah-taalanın ilahi dəsgahında zülmə yer yoxdur.

ƏVƏZ VERİLMƏSİ İLAHİ ƏDALƏTİN TƏLƏBİDİR

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qəbul etdiyimiz dəyərlər, insanı ədalət, müqavimət, sədaqət, əhdə vəfalı qalmaq və sairəyə çağırır onların əksi olan sifətlərdən saxlayır. Amma bu kimi işlərin dəyəri yalnız çağırmaq, dəvət etmək və ya qarşısını almaqla bitmir. əksinə, onların hər biri üçün münasib əvəz də

nəzərdə tutulmuşdur. Çünki, hər bir fitri və sağlam əql dərk edir ki, xəyanəti və zülmü özlərinə peşə edənlər cəzalandırılmağa, ədalət və əmanətdarlıq yolunda fədakarlıq edən ədalətli və əmanətdar şəxs isə mükafata layıqdır. Bizim hər birimiz həmin dəyərlər əsasında qəlbən zalımı münhərif və cəzaya layiq, adil və düz əməl sahibini isə təqdirəlayiq hesab edirik. Bu kimi dəyərlərin əməli olaraq həyata keçib gerçəkləşməsinə yalnız münasib mövqe seçib himayə etməkdə bacarıqsızlıq və şəxsi təəssüblər mane ola bilər.

Biz Allahın Özünün bütün işlərində ədalətli və düz əməl olduğunu bildikdə, bütün işlərə münasib əvəz – savab və ya cəza verəcəyinə inandıda və o dəyərlərin həyata keçirilməsi yolunda Onun qarşısında heç bir maneənin olmadığını gördükdə bilməliyik ki, Allah taala yaxşı əməl sahiblərinə münasib mükafat, bəd əməl sahiblərinə isə cəza verməlidir.

Buna görə də təbii olaraq nəticə alırıq ki, Allah-taala yaxşı əməl sahiblərinə mükafat verib, məzlumların haqqını zalımlardan alacaq.

Allahın bu mükafat və ya cəzaları verməyə qadir olduğu halda bir çox hallarda bunların kerçəkləşmədiyini gördükdə əvvəlki elmimizə əsasən inanırıq ki, qarşıda cəza və əvəz veriləcək bir gün vardır. O gündə, böyük hədəflər yolunda canlarından keçərək fədakarlıq edən şəxslər bu dünyada öz mükafatlarını almadığından, həmçinin çoxlu ağır cinayət törətdiklərinə baxmayaraq dünyada öz cəzalarına çatmayan zalımlar məzlumların qanına susadığından hər ikisi ədalət əsasında öz cəza və mükafatını almalıdır. O gün – qiyamət günü bütün əməl və dəyərlərin mütləq şəkildə təcəssüm etdiyi bir

gündür. əgər belə bir gün olmasaydı, bu dəyərlərin heç bir mənası olmazdı.

PEYĞƏMBƏR

ÜMUMİ NÜBÜVVƏT (PEYĞƏMBƏRLİK)

Bu geniş dünyada mövcud olan hər bir şey qəti ilahi qanuna tabedir. Bu qanun onları inkişafa, təkamülə və malik olduqları istedad və qabiliyyətlərin çiçəklənib özünün son dərəcəsinə çatmağa doğru sövq edir.

Hər bir çərdəyin vücuduna bir qanun hakimdir, xüsusi şəraitlər çərçivəsində onu ağaca çevirir. Nütfəyə də bir qanun hökmranlıq edir və həmin qanun sayəsində o, insana çevrilir. Kainatda mövcud olan bütün varlıqlar: günəşdən tutmuş protona qədər, günəşin ətrafına fırlanan planetlərdən tutmuş nüvənin ətrafında fırlanan elektronlara qədər bütün varlıqlar müəyyən bir qanuna tabedirlər və özlərinin xüsusi imkanlarına uyğun olaraq təkamül yolunu ötürlər.

Elmi müşahidələrdə bu nəticəyə çatmışlar ki, dünyaya hakim olan sistemin hərtərəfli tənzimedicisi vardır ki, o, varlıqların və hadisələrin bütün yönlərini əhatə edir.

Bu hadisələrin ən mühümü insanın muxtar (ixtiyar sahibi) olmasıdır, yəni o, müəyyən hədəfi olan bir varlıqdır: belə ki, nəzərdə tutub nail olmaq istədiyi işləri görmək üçün çalışır, fəaliyyət göstərir, su çıxarmaq üçün, yeri qazır, ürəyi istəyən şeyləri yeyə bilməsi üçün xörək bişirir, təbiətdəki qanunları öyrənmək üçün elmi sınaqlar keçirir.

Halbuki, sırf təbii varlıqlar sadəcə olaraq əvvəlcədən təyin olunmuş (standart) bir hədəf üçün

fəaliyyət göstərirlər. Onlar heç vaxt hədəflərini özləri təyin etmir və ya o hədəfin gerçəkləşməsi istiqamətində çalışmır. İnsanın ciyəri, mədəsi, əsəb sistemi və s. hər biri özünün müəyyən hədəfli fizioloji vəzifəsini avtomatik olaraq yerinə yetirir. Amma bu hədəflər onların öz təbii və xüsusi fizioloji fəaliyyətləri nəticəsində yaranmır, əksinə, hədəf, hər şeyi bilən Yaradanın istədiyi hədəfdir.

İnsan hədəfli, məqsədli bir varlıqdır və onun fəaliyyətləri özünün agah olduğu müəyyən hədəflər istiqamətində yerinə yetirilir və həmin hədəflərin tələbinə uyğun olaraq iş görür, buna görə də öz əməllərində istər-istəməz təbiətə hakim olan qəti və qaçılmaz qanunlara tabe olmamalıdır. İnsan ümumdünya cazibə qüvvəsi nəticəsində göydən müəyyən olunmuş hərəkət (trayektoriya) üzrə yerə düşən yağış damcısı deyildir. əks halda o, belə bir vəziyyətdə hədəfli bir varlıq olub öz daxilindən qaynaqlanan hədəfləri yerinə yetirə bilməzdi. Deməli, insanın hədəfli bir varlıq olması üçün öz işlərində hökmən azad olmalıdır ki, istəklərinə münasib olaraq fəaliyyət göstərə bilsin.

Buna əsasən, insanın işləri, əməlləri və hədəfləri arasında olan rabitə, onun ixtiyarını tənzimləyən bir qanundur. Lakin hədəf də öz növbəsində istənilmədən vücuda gəlmir. Yəni hər bir insan, istək və hədəflərini özünün şəxsi məsləhət və ehtiyacları əsasında ayırd edir. Bu ehtiyaclar da xarici aləmdə və ictimai mühitdə baş verən vəziyyət və şəraitlərə uyğun olaraq təyin olunur. Amma bu xarici şərait və vəziyyətlər birbaşa insanın hərəkəterici qüvvəsi deyil. İnsan küləyin təsirindən əsməyə, hərəkət etməyə məcbur olan ağac yarpağı kimi deyildir, çünki bu halət onun hədəfli bir varlıq olmasına xələl yetirir.

Bu xarici amillər insanı təhrik etməkdə heç bir təsirə malik deyil. Sadəcə onlar insanı, onun məsləhəti ilə əlaqədər olan işləri ayırd etmək üçün fəaliyyət göstərməyə sövq edir. Amma məsləhətlərin hamısı insanı fəaliyyətə vadar etmir, əksinə bu halət, insanın zətən öz məsləhəti hesab etdiyi işlərin nəticəsidir. Məhz buna görə insanın məsləhət və mənafeyi iki qismə bölünür: Birincisi, əksər hallarda insanın şəxsi mənafeyi üçün qısa müddət ərzində müsbət nəticə verənlər, digəri isə uzun müddətdə cəmiyyətin mənafeyini təmin edənlər. Çox hallarda fərdin şəxsi mənafeyi ilə cəmiyyətin ümumi mənafeyi bir-biri ilə təzadlı olur.

Digər tərəfdən də, əksər hallarda dəyərlər insanı təhrikə vadar edən məsləhət deyildir. əksinə, insanın hərəkəti onun şəxsi mənafeyinə qayıdan mənfəət qədər olur. Bunu da görürük ki, insanı, cəmiyyətin məsləhəti üçün hərəkətə vadar edən xarici amillərin icad edilməsinə zəmanət verilməsi, həyatın asan olması və uzun müddət davam etməsinin zəruri şərtlərindəndir. Buna görə də insan özünü bir-biri ilə zidd olan iki iş arasında görür: 1-Həyat qanunlarının tələb etdiyi ictimai normalar və cəmiyyətin mənafeyi; 2-Fərdi məqsədlərdən irəli gələn xüsusi işlər və şəxsi mənfəətlər. Bu təzadlar mütləq müəyyən yolla həll olunmalı və elə bir şərait yaradılmalıdır ki, hər bir fərdi cəmiyyətin mənafeyinə doğru sövq etsin.

Bəşər həyatını tənzimləyən və ilahi bir vəzifə olan nübüvət, cəmiyyətin, eləcə də insanın həyatındakı zaman çərçivəsindən daha böyük miqyasda olan bütün məsləhətləri əbədi fərdi məsləhətə çevirməklə bu problemi həll etmişdir. Belə ki, onu, ölümdən sonra başqa bir dünyada ilahi ədalət məhkəməsində hazır olacağından, bütün insanların

orada bir yerə toplaşaraq öz əməllərinin əvəzini görəcəyindən xəbərdar etmişdir. Elə bir gündə ki:

*Hər kəs zərrə qədər yaxşı əməl görmüş olsa, onun əvəzini görəcəkdir; və hər kəs zərrə qədər pis iş görmüş olsa, onun cəzasını görəcəkdir.*²¹

Beləliklə də, ictimai məsləhətləri bu əbədi yol boyunda fərdi məsləhətlərə çevirmişdir.

Bu həll yolunun gerçəkləşməsi bir etiqadi məsələ və onun əsasında qurulan tərbiyəvi proqramlarla möhkəmlənib həyata keçirilir. Qiyamət gününə etiqad bəsləmək və həmin etiqad əsasında qurulan tərbiyəvi əməllər də Allah taalanın yol göstərməsi ilə həyata keçirilir.

Amma bu hidayət və yol göstərmə yalnız o zaman müyəssər ola bilər ki, həmin hədəflər ilahi yönə malik olsun. Çünki hələ vaxtı gəlib çatmamış bir gündə olan hesab-kitaba (qeybə) inam, ilahi-asimani vəhy, yəni nübüvvət olmadan həyata keçirilə bilməz.

Buradan da məlum olur ki, nübüvvət və məad məsələsi bu problemin həll olunmasına təminat verən vahid bir prinsip olub, insan həyatında ən ümdə təzadları aradan qaldırır, onun ixtiyarını inkişaf etdirən və onu insanın həqiqi mənafeyinin xidmətinə keçirən əsaslı və lazımi şərti gerçəkləşdirir.

İSLAM PEYĞƏMBƏRİNİN (S) NÜBÜVVƏTİ

Hikmətli Yaradanın varlığı həm elmi, həm də istiqrai yolla sübut olunduğu kimi, İslam Peyğəmbəri (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm)-in nübüvvəti də elə insanın elmi və adi həyatda müxtəlif həqiqətlərin

²¹ Zilzal surəsi, 7-8-ci ayələr

isbat olunmasında istifadə etdiyi həmin dəlillər əsasında isbat olunmalıdır.

Məsələnin bir qədər aydınlaşması üçün bu barədə bir neçə misal:

İnsan öz qohumlarının birindən, misal üçün, kəndlərin birində ibtidai təhsil alan cavan bir şəxsdən məktub alır və onun çox şirin dil, gözəl söz üslubu və ifadələrlə, misilsiz ustalıqla, yığcam və ürək oxşayan bir tərzdə yazıldığını görür. Belə bir məktubu alanda dərhal və asanlıqla şəkildə inanır ki, ali təhsilli, geniş məlumatlı və yazı yazmaqda mahir olan bir şəxs həmin savadsız şəxsə imla demişdir.

Bu dəlilləri təhlil edərkən aşağıdakı mərhələləri keçməliyik:

1-Məktub, təhsilinin ibtidai dövründə olan cavan bir kəndlidəndir.

2-Məktub da çox şirin və cazibədar söz üslubunda, hünərli səpgidə və ustalıq məharəti ilə yazılaraq mətləbi bir yerə yığdığından, başqa şeylərdən fərqlənir.

3-Onun oxşarının barəsində aparılan eksperimental müşahidələr sübut edir ki, birinci mərhələdə qeyd olunan xüsusiyyətlərdə olan cavan, ikinci mərhələdəki xüsusiyyətlərə malik olan bir məktub yaza bilməz.

4-Qeyd olunanlardan belə bir nəticə alınır ki, həmin məktub başqa bir şəxsin təfəkkürünün, zəkasının məhsuludur və həmin cavan kəndli ondan müəyyən yollarla istifadə edərək bu məktubu yaza bilər.

İndi isə elmi dəlillərdən bir neçə nümunəni – alimlərin elektronu sübut etdikləri bir təcrübəni sizin nəzərinizə çatdırırıq.

Alimlərdən biri, hər iki tərəfi bağlanmış şüşə borunun içərisində yaranan müəyyən şüa barəsində tədqiqat aparırdı. O, həmin şüşə borunu, mənfi və müsbət yükə malik olan maqnit sahəsinə (at nalına oxşar maqnitə) qoymuş və görmüşdür ki, bəzi şüalar müsbət qütbə meyl edərək mənfi qütbədən aralanır. Bu təcrübənin müxtəlif şəraitlərdə sınaqdan keçirilməsi sübut etdi ki, müsbət qütbə həmin şüaları özünə cəzb edir. Həmin alim sair adi şüalar barəsində də tədqiqat apararaq onların maqnit qütbləri tərəfindən cəzb olunmadığını görmüşdü. Digər tərəfdən, maqnit şüaları deyil, yalnız cisimləri özünə tərəf cəzb edir.

Bu müşahidələrdən belə qənaətə gəldi ki, üzərində tədqiqat apardığı maqnitin müsbət qütbünə yaxınlaşan şüalar, əvvəlki məlumatlara əsasən heç cür izah edilə bilməz. Buradan da yeni bir həqiqi amili kəşf edərək demişdir: *Bu şüalar kiçik zərrələrdən təşkil olunmuşdur, özü də mənfi yükə malikdir. Həmin zərrə bütün cisimlərdə vardır və bütün maddələrdən hasil olur.* Sonra həmin zərrələri elektron adlandırdı.

Yuxarıda qeyd olunan iki misaldakı (məktub və elektron) dəlillərin xülasəsi bundan ibarətdir ki, hər zaman hiss olunan şərait və amillər nəticəsində müəyyən bir varlıq vücuda gəlsə və təbii müşahidələr bu amilin və hiss olunan şəraitlərin onun oxşarını vücuda gətirmədiyini müşahidə yolu ilə sübuta yetirsə, belə nəticə almaq lazımdır ki, həmin hadisənin izah edilməsi üçün başqa bir naməlum amil vardır.

Başqa sözlə desək, müəyyən bir şəraitdə hasil olan nəticə daha qərribə olub hiss olunan amil və nəticələrin fəvqündə dayansa, elmi müşahidələr də ona oxşar şəraitlərdə bunu təsdiq eləsə, onda bu nəticə, hiss olunan amil və şəraitlərin arxasında

qərarlaşan gözəgörünməz bir amilin varlığından xəbər verir. Bununla da İslam Peyğəmbərinin Allah tərəfindən bəşəriyyətin hidayyəti üçün gətirdiyi risalət isbat olunur.

Bu dəlildə aşağıdakı mərhələləri keçmə-liyik:

1-İslam Peyğəmbəri, öz risalətini ilahi vəzifə olaraq dünyaya təqdim edən bir şəxs kimi, ərəbistan yarımadasına mənsub edilir. Bu yarımada o dövrün mədəni, ideoloji, ictimai, siyasi və iqtisadi baxımdan dünyanın ən geridə qalmış bir məntəqəsi sayılırdı. O yarımadanın nahiyələrindən biri olan Hicaza, onun sair məntəqələrində olan yerli mədəniyyət belə gəlib çatmamışdı.

Şəraitin münasib olmasına baxmayaraq, orada dövrün mədəniyyətindən azacıq belə, əsər-əlamət yox idi. ədəbiyyat və şər sahəsində də, o dövrün təfəkkürünə uyğun və məddəni səviyyədə deyildi. Etiqad baxımından isə şirkə və büt-pərəstliyə çulğalaşmışdılar. O dövrün pərakəndə vəziyyətdə olan cəmiyyətinə qəbilə təəssübləri hökmranlıq edirdi. Hər hansı bir qəbiləyə bağlılıq və qəbiləvi rabitələr əksər hallarda onların arasında müxtəlif keşmə-keşlərin və daxili müharibələrin yaranmasına səbəb olurdu. İslam Peyğəmbərinin böyüyüb boyabaşa çatdığı bir ölkədə heç bir hökumət quruluşu yox idi, yalnız qəbilə tipli idarəçilik hakim idi.

Onların iqtisadi vəziyyəti və istehsal məhsulları dünyanın həmin dövrdəki geridə qalmış məntəqələrindən də dala qalırdı.

Hətta mədəniyyətin ən ilkin və zəruri şərtlərindən biri olan yazıb-oxumaq belə, o dövrdə çox nadir hallarda tapılırdı. ərəbistan cəmiyyəti ümumiyyətlə savadsızlıqda yaşayırdı:

*O, həmin Allahdır ki, ümmi (anadan gəlmə yazıb-oxumağı bilməyən) ərəblər arasında, elə onların özündən olan bir peyğəmbər seçdi ki, onlara Allahın ayələrini (vəhyi) tilavət etsin, onları (cəhalətdən və çirkin, rəzil əxlaqlardan) paklayıb (ruhlarını) saflaşdırsın və səmavi kitab şəriətini, ilahi hikməti onlara öyrətsin. Halbuki, bundan əvvəl cəhalət və azğınlıq bataqlığında üzürdülər.*²²

Peyğəmbəri əkrəm (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) də həmin insanların arasından seçilib çıxmışdı, bəsətdən əvvəl yazıb-oxumağı bacarmırdı, heç bir yerdə elmi təlim görməmişdi:

*Və sən bundan əvvəl nə yazmağı, nə də oxumağı bilmirdin (əks halda,) batil yolda olanlar sənə nübüvətində şəkk-şübhə edərdilər.*²³

Quranın aşkar buyurduğu bu dəlillər, hətta Quranın səmavi kitab olduğuna etiqad bəsləməyən şəxslər üçün də Peyğəmbəri əkrəmin bəsətdən əvvəl tam savadsız olduğuna tutarlı və qətiyyətli bir dəlildir. Çünki sübuta yetmişdi ki, Peyğəmbəri əkrəm Quranı öz qövmü üçün qiraət etmişdi. O həzrətin həyatı ilə yaxından tanış olanlar belə, ondan bunları eşitmişdir, hər hansı etirazçı və ya inkar edən şəxs onun iddiasına etiraz nəzəri ilə baxmamışdı. Bundan əlavə, Peyğəmbəri əkrəm bəsətdən əvvəlki dövrlərdə ərəblərin arasında geniş rəvac tapan şey – xitabə və söz ustalığı kimi mədəni fəaliyyətlərdə də hər hansı şəkildə olursa olsun, iştirak etməmişdir. Onun barəsində gözəl əxlaq və fəzilətli səciyyələr,

²² Cümə surəsi, 2-ci ayə

²³ ənkəbut surəsi, 48-ci ayə

əmanətdarlıq, paklıq, düzdənliyinlik, nəcabətliklik və s. kimi əxlaqi xüsusiyyətlərdən başqa bir şey nəql olunmamışdır.

O həzrət besətdən qabaq 40 il ərzində öz qövmünün arasında yaşamışdır və onun ətrafında olanlar ondan, yuxarıda qeyd olunan gözəl rəftarlardan və sadəlikdən başqa bir şey görməmişdilər. Eləcə də onun 40 illik həyatında sonradan baş verəcək böyük və əzəmətli dəyişikliklə əlaqədar olaraq bir şey görünməmişdi. Amma həmin dəyişiklik 40 ildən sonra, gözlənilmədən vücuda gəldi və onu dünya ilə akah etdi.

*Ey Peyğəmbər! De: əgər Allah istəməsəydi, heç vaxt bu Quranı sizə tilavət edərək sizi onun hökm və həqiqətlərindən aqah edə bilməzdim. Halbuki, mən sizin aranızda bir ömür yaşamışam. əql və fikrinizi işə salmırsınız mı?*²⁴

Peyğəmbər Məkkədə doğulmuş və besətdən əvvəl uzun illər öz qövmünün içərisində yaşamışdı. O, yalnız iki dəfə, özü də qısa müddətli olaraq ərəbistan yarımadasından kənara səfər etmişdi. Birinci dəfə öz əmisi əbu Taliblə həyatının ikinci on illiyinin əvvəllərində, digəri isə Xədicənin sərmayəsi ilə ömrünün üçüncü on illiyinin ortalarında səfər etmişdi. Bu səfərlərin hər ikisində yazıb-oxumağı bilmədiyi üçün yəhudilərin və məsihilərin dini kitablarından istifadə edə bilməzdi. Cəmiyyətə hakim olan mühitin səbəbi ilə o mənbələrlə heç bir tanışlığı yox idi. Çünki o dövrün Məkkə şəhərinə büt-pərəstlik adət-ənənələri və yanlış təfəkkür hökmranlıq edirdi. Məsihilərin və yəhudilərin dini təfəkkürü də oraya

²⁴ Yunis surəsi, 16-cı ayə

nüfuz edə bilməmişdi. Ümumiyyətlə, din hər hansı şəkil və formada olursa olsun, Məkkə həyatına daxil ola bilməmişdi. Hətta bütperəstliyi tərk edən Məkkə hənifləri²⁵ də məsihi və yəhudilərin dini təfəkküründən təsirlənməmişdilər. Biz Qeys ibni Saninin²⁶ və sair şairlərin yazdığı şerlərdə belə, yəhudilərin və məsihilərin dünyagörüşlərinin əks olunmasını görmürük.

əgər Peyğəmbəri əkrəm yəhudi və məsihilərin tarixi mənbələrindən agahlıq tapmaq üçün azacıq belə səy etsəydi, heç vaxt camaatın nəzərlərindən gizli qalmazdı. Çünki belə bir tarixi mənbələrlə ümumiyyətlə rabitəsi olmayan Məkkənin məhdud mühitində, yadların fikir və ideologiyasının nüfuz etmə yollarını üzünə bağlayan bir mühitdə hər hansı bir mədəni fəaliyyətin baş verib amma nəzərlərdən gizli qalması və camaatı özünə cəlb etməməsi hətta səsiz şəkildə də olsa belə mümkün deyildir. əks halda, belə bir hərəkət hökmən müəyyən yerlərdə iz salmalı idi.

2-Peyğəmbəri əkrəmin dünyaya agahlıq tapdığı risalət, onun bəşəriyyətə təqdim etdiyi Qurani-kərim

²⁵ Hənif (cəm forması: hünəfa) batil dindən haqqa, islama doğru meyl edənlərə deyilir. Burada məqsəd, islamdan əvvəl Məkkədə bütperəstlikdən üz döndərüb yeganə Allaha inanan şəxslərdir. (M)

²⁶ Cahiliyyət dövrünün məşhur söz ustalarından, xətiblərindən biridir. O, gözəl danışıda, fəsaht-bəlağətdə və moizələrdə ərəblər arasında dillər əzbəri idi. O, Nəcran məsihilərindən idi və Ukaz bazarında camaata nəsihət edərdi. (M)

və islam şəriəti özünün bir çox xüsusiyyətləri ilə seçilir. O cümlədən:

1-İslam dini özünün bəyan etdiyi misilsiz və yeganə asimani təlimləri ilə: Allahın varlığı, Onun sifətləri, elm və qüdrəti, həmçinin insanın Allah ilə olan rabitəsi, peyğəmbərlərin insanları hidayət edib yol göstərmək üçün ifa etdikləri rol, onların risalətindəki vəhdət və xalqlara gətirdiyi dəyərlər və məramlar, Allahın peyğəmbərlər barəsindəki sabit və pozulmaz qanunları, eləcə də haqq ilə batilin, ədalətlə zülmün arasında kəsilməz və barışmaz mübarizə, ilahi peyğəmbərlərin məzlum və məhrum təbəqə ilə ardıcıl və möhkəm rabitələri, onların qanunsuz imtiyaza malik olanlarla daim təzadda olmaları və s. kimi işlər barəsində söhbət açır. Belə ki, bu ilahi təlimlər bütpərəstlik cəmiyyətlərinin hakim olduğu o dövrün ideoloji və təfəkkür səviyyəsindən çox-çox yüksəkdə olub o günə qədər bəşərə məlum olan dini təlimlərin hamısının fəvqündə dayanırdı. Aparılan hər növ araşdırmalar aşkar şəkildə göstərir ki, islam dini keçmiş səmavi dinlərdə yaranmış təhriflərin və xətalərin islah olunması üçün gəlmişdi. Bu dinin əsas məqsədi bu idi ki, həmin dinləri sağlam əql və fitrət yoluna gətirsin.

Bütün bu işlər elə bir insanın vasitəsi ilə bəyan olunurdu ki, onun özü, geridə qalmış və bütpərəst bir cəmiyyətdə yaşayırdı və onun öz əsrinin dini kitablarından, mədəniyyətindən nəzərə çarpacaq dərəcədə tanışlığı yox idi. Ona görə də onları dəyişdirib islah etmək fikrinə düşə bilməzdi.

2- İslam dini insanın həyatı, əməli və ictimai rabitələri üçün elə dəyər və məfhumlar gətirmiş, öz əhkam və qanunlarında elə yolları bəyan etmişdir ki, hətta islam dininin səmavi bir din olmasına

inanmayanların nəzərində belə, bu din bəşər tarixində mövcud olan ictimai qanun və mədəniyyətlərin ən dəyərlisi və ən təəccüblüsüdür.

Bəli, qəbilə həyat tərzini keçirən bir cəmiyyətdə gözlənilmədən bir nəfər seçilərək tarix səhnəsində və yer üzündə zahir olur ki, bəşəriyyəti ümumi bir fəryad olan vəhdətə doğru çağırır.

O, elə bir cəmiyyətdən çıxmışdı ki, həmin cəmiyyətin bünövrəsi irqçilik və qəbilə təəssübləri əsasında qurulmuşdu. O Peyğəmbər bu kimi əsasız şeyləri ləğv edərək elan edir:

*Bütün insanlar darağın dişləri kimi bir-biri ilə bərabərdir.*²⁷

Həmçinin buyurur:

*(Ey insanlar) həqiqətən Allah yanında ən sevimli və kəramətliniz – ən çox təqvalı olanınızdır.*²⁸

O həzrət bu ayəni əməli olaraq həyata keçirməklə camaatı cahiliyyət təəssüblərindən azad etmək, diridiri torpağa basdırılan qadını, özünün ləyaqətli məqamına – əri üçün layiqli həyat yoldaşı olmaq məqamına, bir sözlə, insanı, insaniyyətin kəramətli dərəcəsinə çatdırmaq istəyirdi.

O həzrət elə bir səhrada dünyaya gəlmişdi ki, oranın əhalisi yersiz istəklərdən, yeyib-yatmaq və puç, yersiz qəbilə təəssübləri ilə iftixar etməkdən başqa bir şey barəsində fikirləşmirdilər. Peyğəmbər məhz belə bir cəmiyyət arasından seçildi ki, onları böyük və ali hədəflərə doğru hidayət etsin, insanları azadlığa çıxarsın, onları zülm boyunduruqlarından xilas etsin, yer üzünün hər yerində olan məzlumları

²⁷ Mən la yəhzuruhul-fəqih, səh.579

²⁸ Hucurat surəsi, 13-cü ayə

Kəsra və Qeysər²⁹ kimi padşahların zülmələrindən azad etsin, bu yolda mübarizə aparıb məzlumlar arasında vəhdət yaratsın.

Peyğəmbər siyasi, iqtisadi və sair kimi məfhumların heç bir həqiqi mənası olmayan, eləcə də sələmçilik, möhtəkirlik və istismarın hakim olduğu bir cəmiyyətin arasından gözlənilmədən seçildi ki, bu kimi çatışmamazlıqları aradan qaldırsın, fəqir və yoxsul cəmiyyətləri maddi-mənəvi cəhətdən zənginləşdirdi, islam qanunlarını və hökmlərini onların ictimai-iqtisadi rabitələrində bərqərar etsin, sələmçiliyin, möhtəkirliyin və istismarın kökünü kəsib ictimai sərvətin bölüşdürülməsini elə bir əsasda qoysun ki, yalnız sərvətlilərin əlində dövr etməsin. Bununla yanaşı, ictimai vəfadarlıq və məsuliyyət prinsiplərini dünya xalqlarına elan etdi. Belə ki, ondan sonra bəşərin ictimai ticarət qaydaları hətta yüz illər sonra belə, həmin nəticəyə çatı bilməmişdir.

Bütün bu dəyişikliklər, ictimai dəyişikliklərlə müqayisədə doğrudan da qısa müddət ərzində baş vermişdi.

3-Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) Qurani-kərimin müxtəlif ayələrində keçmiş peyğəmbərlər və onların ümmətləri barəsində söz açmışdır. Halbuki, Peyğəmbərin ətraflı şəkildə bəyan etdiyi bu hadisələr barəsində savadsız və bütpərəst ərəb cəmiyyətində heç bir məlumat yox idi. Yəhudi və məsihi alimləri bir neçə dəfə o həzrətlə elmi mübahisəyə qalxaraq, ondan istəmişdilər ki, özlərinin

²⁹ ərəb dilində sasanilərin padşahına Kəsra (=Xosrov), Roma imperatorlarına isə Qeysər deyirdilər. (M)

din və mədəniyyət tarixləri barəsində onlara məlumat versin. Peyğəmbər də tam mətinliklə onlara cavab verir, Quran ayələri vasitəsi ilə onların istəklərini yerinə yetirirdi. Ümumiyyətlə o həzrətin ixtiyarında Qurandan başqa bu qədər elmi məlumatları izah edə biləcək heç bir əlavə vasitə yox idi. Qurani-kərim bu barədə buyurur:

Ey Peyğəmbər! Sən, Musaya nübüvvət məqamı və ilahi fərmanlar ata etdiyimiz zaman qərb tərəfdə³⁰ deyildin. Lakin Biz müxtəlif ümmət və qəbilələr yaratdıq, onlar uzun ömür sürdülər. Sən Mədyən³¹ əhlinin arasında deyildin ki, Bizim ayələrimizi onlara tilavət edəsən. Lakin biz peyğəmbərləri risalət üçün göndərdik. Və Biz nida etdiyimiz zaman sən Tur dağının yanında deyildin, lakin Bizim vəhyimiz - Musa və sair peyğəmbərlərin qissələri barəsindəki vəhyimiz - Allahın mərhəmətinin tələbinə görə sənə gəldi. Bu, ona görə idi ki, səndən əvvəl ilahi əzabdan qorxudan peyğəmbərlərin gəlmədiyi qövmü Allahdan qorxudasan, bəlkə özlərinə gələlər.³²

Hər bir mühəqqiqi heyrləndirən məsələ budur ki, Quranın bəyan etdiyi tarixi hadisələr heç vaxt – hətta bu mətləblərin ərəbistan yarımadasında

³⁰ Qərbə mənsub olan Qərbi kəlməsi, (şərqinin müqabilindədir) Uzaq Məğribin əyalətlərindən biridir ki, Fars və Mərakeş əyalətlərinə də şamildir.

³¹ Mədyən – Şüeyb peyğəmbərin və onun qəbiləsinin yaşadığı şəhərin adıdır. Bu şəhər əqəbənin şərqində yerləşirdi. əhalisi isə həzrəti İsmailin övladlarından olan ərəblər idi. (M)

³² Qəsəs surəsi, 44-46-cı ayələr

Peyğəmbərin zahir olduğu dövrdə rəvac tapdığını fərz etsək də belə – əhdeyn (Tovrat və İncil) kitablarının mətləblərinin üzündən köçürülə bilməzdi. Çünki o kitabların üzünün köçürülməsi yalnız onun dastanlarındakı mənfi yönlərə malik olan almaq, istəmək, əta etmək və s. kimi şeyləri göstərirdi. Halbuki, Qurani-kərim keçmiş ümmətlərin sərgüzəştlərini bəyan edərkən əksər hallarda müsbət yönləri bəyan edir. Yəni onların mətləblərini islah edib normal hala salmaqdan əlavə, peyğəmbərlərin şərh-halını bəyan edərkən insanın əqli, tovhid fitrəti və sağlam dini dünyagörüşü ilə uyğun olmayan məsələləri ayırır təmizləyirdi.

4-Qurani-kərimin bəyan üslubu insanı son dərəcə heyratə gətirən gözəllikdə, söz üslubu və məharətin yeni səpgisində elə yüksək bir həddə idi ki, hətta onun vəhy olmasına etiqad bəsləməyənlərin nəzərində belə, Quran, ərəbistan tarixinin iki mərhələsini bir-birindən ayırırdı və bu söz üslubu böyük bir mədəni-inqilabi dəyişikliyin bünövrəsini qoymuşdu.

Quran ayələrini Peyğəmbərdən eşidən ərəblər hiss edirdilər ki, onun dili ümumiyyətlə onların ünsiyyətdə olduqları gözəl bəyan tərzə və həmişə ünsiyyətdə olduqları təbirlərlə yanaşı olaraq kamalın son həddinə çatmışdır və onların bəyanlarına əsla oxşamır. Hətta onların söz ustalarından biri³³ Quran ayələrini eşidərkən dedi: *Allaha and olsun! Mən elə kəlam eşitmişəm ki, nə cinlərin, nə də insanların kəlam növündən deyildir. Onda çox şirinlik və söz gözəlliyi vardır, əvvəli də, axırı da çox dolğun mənalıdır. Onun özü ən böyük bir sərmayədir, heç nə*

³³ Vəlid ibni Müğeyrə

ondan üstün ola bilməz. Şübhəsiz, o, öz ardınca çoxlu müsbət nəticələr gətirəcəkdir.

Onlar heç vaxt özlərinə icazə vermirdilər ki, Quranı öyrənsinlər. Çünki onun öz batınlarında və hissiyyatlarında buraxacağı qəribə və nüfuzlu təsirdən qorxur və Quranın onların əqidə üsullarını dəyişəcəyindən çəkinirdilər. Bunların hamısı Quranın üslubunun onların arasında olan üsullardan möcüzəli dərəcədə üstün olmasını göstərir və sübut edir ki, Quran dili, onların arasında mövcud olan və tədriclə inkişaf etmiş olan söz üslubundan tamamilə fərqlənir.

ərəblər Quranın vaxtaşırı mübarizə tələb etmək üslubu (buna təhəddi deyilir) qarşısında həmişə aciz qalır və təslim olurdular. Peyğəmbəri əkrəm onları əvvəlcə Quranın oxşarı olan bir kitab gətirməkdə aciz olduqlarını bəyan etdi. İkinci dəfə hətta on dənə surə belə gətirməkdə aciz olduqlarını təkidlə bəyan etdi. Üçüncü dəfə isə onları, Qurani-kərimin bir surəsinə oxşar olan surə gətirmək üçün mübarizəyə tələb etdi.

Peyğəmbər bu kəlamları elə bir cəmiyyətdə təkrar edirdi ki, heç bir hünər və peşəni nitq söyləmək qədər yaxşı tanımırdılar və nitq söyləmək müsabiqəsindən başqa bir şeylə məharət tapmamışdılar. Onlar yeni risalət nurunu söndürmək və onunla mübarizə aparmaq üçün həddindən artıq hərisliklə çalışırdılar. Lakin onlar, Quranın mədəniyyət və ədəb üsulunun onların öz hünər və söz üslublarından üstün olmasına qəlbən iman gətirib inandıqlarına görə, Quranın təkrar təhəddilərinə (mübariz tələb etmək) baxmayaraq onunla mübarizəyə qalxa bilmədilər.

Qəribə burasındadır ki, insan həyatının bütün yönlərini əhatə edən və eləcə də misilsiz ədəbi xəzinə olan bu Quranı onlara elə bir şəxs gətirmişdi ki, özü 40 il ərzində onların arasında yaşamış, hətta bir dəfə

də olsun belə, onların şer və ədəbiyyat müsabiqələrində, söz üslubunu bəyan edən çıxışlarında iştirak etməmişdi.

Qeyd olunanlar İslam Peyğəmbərinin bütün bəşəriyyətə və insaniyyətə təqdim etdiyi risalətin xüsusiyyətlərinin bir qismi idi.

Burada üçüncü mərhələyə çatırıq. Yəni biz bəşər cəmiyyətlərində aparılan elmi müşahidələr əsasında sübut etməliyik ki, bu risalət və ilahi vəzifə, ikinci mərhələdə araşdırdığımız xüsusiyyətlərlə belə, son dərəcə təəccüblü və birinci mərhələdə qeyd olunan amil və şəraitlərin səthindən çox-çox yüksəkdir. Cəmiyyət tarixində çoxlu insanlar olmuşdur ki, ictimaiyyət səhnəsində parlayaraq onu müəyyən mərhələyə qədər irəli apara bilmişlər. Lakin burada, (Peyğəmbərin isbat olunmasında) mövcud olan müxtəlif təfavütlərə görə onun oxşarı ilə qarşılaşmırıq. Çünki:

Bir tərəfdən burada irəliyə doğru bir addım atmaq və tədriclə getmək əvəzinə, insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən, onu inqilabi şəkildə, bütün dəyərlərdə və insan həyatının bütün sahələri ilə əlaqədar olan məfhumlarda kamala çatdıran sıçrayışlı bir təkamül görür və dərk edirik ki, qəbilə üsulidarəsinin hakim olduğu bir cəmiyyət Peyğəmbəri əkrəmin əli ilə, qısa müddət ərzində iman üfüqlərinə pərvaz etdirilir, bütün dünya cəmiyyətləri yeganə bir etiqada malik olur, bütpərəst cəmiyyəti kökündən dəyişərək əsl tovhid üfüqlərinə çatır, bütün tovhid dinlərini islah edir, onlara qarışmış xurafatları və əyintiləri təmizləyir və nəhayət elə bir cəmiyyət onun risaləti sayəsində tamamilə mənəviyyatla dolu olan yeni bir cəmiyyətə çevrilərək mənəvi cəhətdən

inkişafa doğru gedir. Bu da bütün dünyanı öz nüfuzu və şüası altına alan bir mədəniyyətdən söz açır.

Digər tərəfdən də bilirik ki, cəmiyyətin hər bir sahəsini əhatə edən dəyişikliklər hiss olunan amillərin nəticəsi olarsa, onda heç bir müqəddiməsi və müqəddiməti mərhələlərlə rəbitəsi olmadan, o cəmiyyətdə baş verən siyasi cərəyanlardan ayrı halda vücuda gəlib tədrici olaraq inkişaf edə bilməz və mənəvi-ideoloji baxımdan genişlənə bilməz. Yalnız o cəmiyyətin daxilində bu müqəddiməti işlər baş verdikdən sonra layiqli bir rəhbər yaranıb rəhbərlik məsuliyyətini öhdəsinə alar və məhz bu zaman cəmiyyətin tələbinə uyğun olaraq onlara rəhbərlik edə bilər.

İctimai dəyişik və islahatlarda aparılan tətbiqi müaliələr də göstərir ki, baş verən hər bir dəyişiklik ilk əvvəldə fikri dəyişiklikdən, özü də cəmiyyət fəzasında pərakəndə vəziyyətdə olan qığılımlardan başlanır və tədrici olaraq fikri-ideoloji bir cərəyan şəklini alır. Let-gedə onun əlamət və nişanələri formalaşır və öz daxilində rəhbərlik təşkilatını yaradır. Hətta bəzən cəmiyyətin rəsmi şəkildə qəbul etdiyi cəhətin müqabilində həmin cəmiyyətin cüzi göstəricisi kimi başqa bir cəhət də səhnədə zahir olur, bu iki cərəyanın ziddiyyəti nəticəsində ilkin cərəyan qüvvətlənib genişlənir, nəhayət cəmiyyətdəki vəziyyətə hakim olur.

Amma bütün bunların əksinə olaraq, İslam tarixində gördüyümüz kimi, Həzrəti Məhəmməd (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) tarixi cərəyanlardan heç birinin nümayəndəsi deyildi, onun təqdim etdiyi təfəkkür, dəyər və ideoloji anlayışların mənşəyi ondan əvvəl elə onun böyüyüb boya-başa çatdığı bir cəmiyyətdə mövcud olmamışdı. Hətta

həzrəti Peyğəmbər və müsəlmanlardan bir qrup seçmə şəxslərin vasitəsi ilə yaradılan cərəyanlar da risalətin gedişatında öz-özünə yaranan bir məsələ deyildi ki, onun əsasında cəmiyyəti idarə etsin, əksinə onu təkcə Peyğəmbərin özü və onun risaləti yaratmışdı.

Buradan məlum olur ki, Peyğəmbərlə müsəlmanların gətirdiyi şeylərin hər biri arasında olan fərq, bir amil ilə digər amillər arasındakı cərəyan kimi nəzərə çarpan fərqlər deyildi; əksinə, buradakı fərq çox köklü və əndazədən artıq bir fərqdır. Bu özü göstərir ki, Peyğəmbəri əkrəm (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) bu cərəyanın bir hissəsi deyildi, əksinə, yeni cərəyan onun varlığının bir hissəsi idi.

Digər bir nəzərdən baxdıqda isə, tarix sübut edir ki, yeni bir cərəyanın ideoloji, əqidəvi və ictimai rəhbərliyi, müəyyən ictimai-ideoloji dəyişikliklər əsnasında vahid bir əsasda təmərküzləşsə, o əsas və mehvər həmin məsuliyyətlərə mütənasib olaraq elm və qüdrətdən bəhrələnməlidir. Bu xüsusiyyətlər də labüd olaraq onda olan məlum metod və üslublara uyğun olaraq gerçəkləşməlidir. Şübhəsiz, ardıcıl və vaxtaşırı məşqlər onu formalaşdırıb həmin cərəyanın rəhbərlik məqamına çatdırır.

Amma bütün bu deyilənlərin əksinə olaraq, İslam Peyğəmbəri (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) müsəlmanlara ideoloji, fikri və ictimai rəhbərliyi təkbaşına öhdəsinə aldı, halbuki, mədəni-maarif cəhətindən onu zaman formalaşdırmamışdı, eləcə də bu rəhbərlik məqamı üçün azacıq belə təcrübəyə malik deyildi. Həmçinin, (həmin vaxta qədər) yazıb-oxumağı bacarmırdı, öz əsrinin mədəniyyətindən və keçmiş dinlərdən də bir şey bilmirdi.

Qeyd olunanlara diqqət yetirməklə dördüncü mərhələdə bu vəziyyəti ağılaşan və məqbul tərzdə

izah edə biləcək yeganə təfsirə çatırıq: O da hiss olunan amil və şəraitlərin fəvqündə dayanan əlavə bir amilin fərz olunmasıdır. Bu əlavə amil vəhy və nübüvvətdən ibarətdir və insanın düz yola hidayət olunmasında ilahi mərhəmətin göstəricisi sayılır:

*Və beləliklə, Biz Öz ruhumuzu, Öz fərmanımız ilə vəhy üçün sənə göndərdik. Sənə vəhy gəlməzdən qabaq, kitabın nə olduğunu, iman və şəriətin hansı olduğunu bilmirdin. Lakin Biz o kitabı və şəriəti bir nur qərar verdik. Bəndələrimizdən hər birini istəsək, o nurun vasitəsi ilə hidayət edərik. İndi sən insanları düz yola hidayət edəcəksən.*³⁴

DİLƏR AMİLLƏRİN TƏSİRİ

Qeyd etmək lazımdır ki, risalətin təbii və hiss olunan amillərlə deyil, vəhy və qeybi yardımların vasitəsilə izah edilməsi həmin təbii amil və səbəbləri mütləq şəkildə inkar etmək mənasına deyildir. Çünki, təbii amil və şəraitlər varlıq dünyasının sabit ictimai qanunlarına əsasən təsirli sayılır. Lakin onların təsiri yalnız hadisələrin cərəyan etmə axarlarının enişli-yoxuşlu yollarındadır. Ola bilsin ki, həmin amillər risalət işinin inkişaf və müvəffəqiyyətinə də səbəb olsun, yaxud onun genişlənməsinə mane olsun. Risalət möhtəva baxımından ilahi bir həqiqət olub maddi amillərin, səbəb və şəraitlərin fəvqündə dayanır. Amma əməli olaraq öz ardıcıl hərəkətinə başlayıb dəyişiklik axarlarında qərarlaşanda mümkündür ki, ətraf mühitə hakim olan amil və şəraitlərin təsiri altına düşsün.

³⁴ Şura surəsi, 52-ci ayə

Buna əsasən, bəziləri belə deyə bilər: *ərəb cəmiyyətinin pərakəndəlik və zavalı uğramaq qarşısında keçirdiyi həqarət hissləri, eləcə də onların öz allahlarına, onların da ən məşhuru olan iki bütə qəzəbləndikləri zaman sınımasını, ac olduqları zaman isə onu yemələrini*³⁵ *görmələri çox acınacaqlı bir hiss idi, bu da onları yeni risalətə doğru yönəltdi.* Yaxud *ərəb cəmiyyətindəki səfalətdə yaşayanların və məhrum təbəqənin sələmçilər və istismarçıların zülmündən cana doymuşdular, digər tərəfdən isə Peyğəmbər, ədalət bayrağı qaldıraraq sələmçiliyin kökünü kəsməsi onları, bu yeni hərəkətə arxa durmalarına təşviq etmişdi.*

Yaxud *qəbilə və tayfa səviyyəsində olan təəssüblər islam risalətinin irəliləyişində özünə məxsus rol ifa etmişdir. (Yəni məntəqə səviyyəsində olan təəssüblərə Qüreyş qəbilələri arasında mövcud olan rəqabət və təzadları misal göstərmək olar. Peyğəmbər (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) də Qüreyş qəbiləsinə mənsub olduğu üçün bu qəbilənin malik olduğu qüdrət və əzəmət onu düşmənləri müqabilində himayə edirdi. Qövm səviyyəsində olan təəssüblərə gəldikdə isə, ərəbistan yarımadasının cənub nahiyyələrində yaşayan ərəblər şimalda yaşayan ərəblərə qarşı təəssüb hissi keçirirdilər.)*

Yaxud da deyilə bilər ki, o dövrün böyük dövlətləri olan İran və Roma imperiyasına hakim kəsilən mürəkkəb və böhranlı siyasi şərait ərəbistan yarımadasında baş verən hadisələr qarşısında dərhal

35 Zahirən bəzi qəbilələrin xurmadan düzəldikləri bütələrə işarədir.

qərara gəlmələrinə mane olduğundan, ərəbistandakı yeni hərəkəti boğa bilməmişdilər.

əgər bu kimi iradlar tutulsa, onları düzgün mətləb, bəzən də qəbul olunası bir söz saymaq olar. Amma bizim sözüümüzün canı budur ki, bu kimi amillər, baş verən zahiri cərəyan və hadisələrə müvəqqəti olaraq qaneedici cavab ola bilər, lakin risalətin özünü izah etməkdə doğrudan da aciz qalırlar.

RİSALƏT

İslam dini - Həzrəti Məhəmməd (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm)-ə nazil olan ilahi bir dindir. O həzrət bütün aləmlərə bir rəhmət olaraq həmin dini təbliğ etməyə göndərilmişdir.

İslamın hədəf və məqsədi hər şeydən əvvəl, insanla Allah və məəd arasında rabitə yaratmaqdır. Buna əsasən, bu din bir cəhətdən insanla haqq və yeganə olan Allah arasında rabitə bərqərar edir (fitrət insanı Allaha doğru yönəldir və Onun vahid və yeganə olduğunu sübut edir), saxta tanrıları aradan qaldırmaq üçün həmin prinsipə israr edir. Məhz buna görə də özünün əsl şüarını la ilahə illəllah (yəni Allahdan başqa ibadətə, sitayişə layiq qüdrət sahibi yoxdur) qərar vermişdir.

Nübüvvət insan ilə onun Xaliqi arasında yeganə və birbaşa rabitə vasitəsi olduğundan, Allahın yeganəliyinə və şəxsin Onun yeganə Zatı ilə rabitəsinə şəhadət verməyi tovhidin isbatı üçün əsas şərt hesab etmişdir.

Digər cəhətdən isə bu din insanı məədla tanış edir ki, bu yeganə mümkün yol ilə həyatındakı çətinlikləri və təzadları həll etsin və ilahi ədaləti bərqərar etsin. (Bunun şərhə əvvəldə qeyd olundu.)

İslam dini özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu xüsusiyyətlərin vasitəsilə sair asimani dinlərdən seçilir. Burada həmin xüsusiyyətlərdən bir neçəsini qeyd edirik:

1. İslam dini heç bir təhrifə məruz qalmayan Qurana istinad edir. Halbuki, keçmiş səmavi kitablar bu baxımdan çoxlu ziyanlara düşər olub təhrif edilmiş və özünün əsl məzmun və möhtəvası ondan çıxarılmışdır. Quran özünün təhrif olunmayacağı barədə buyurur:

əlbəttə, Biz Quranı nazil etdik və şübhəsiz, onu qoruyub saxlayacağıq.

Dinin şəriət və əqidə ilə əlaqədar olan məsələlərinin qorunub saxlanması tərbiyəvi yönün davam etməsinə təminat verən və onu mümkün edən bir məsələdir. Çünki hər bir din təhrif olunsaydı və onun əsl möhtəvası ondan çıxarılsaydı, özünün insanlarla Allah arasında əlaqə vasitəsi olmaq kimi mühüm səlahiyyətini əldən verəcəkdir. Çünki, bu rabitə yalnız din adı ilə bərqərar olur. Həm də bu bağlılıq dinin möhtəvasına əməl etməyin və onu elmi və ideoloji baxımdan həyata keçirib gerçəkləşdirməyin nəticəsidir. Buna görə də islamın təhriflərdən amanda qalması (bu da Quranın təhrif olunmaması ilə şərtlənir) onun öz hədəflərinin davam etdirilməsində zəruri bir şərt hesab olunur.

Quranın həm kəlmə, həm də məna baxımından təhrif olunmaması göstərir ki, İslam Peyğəmbəri (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm)-in nübüvvəti özünün isbat olunmasının ən mühüm vasitəsini qoruyub saxlamışdır. Çünki Quran və ümumiyyətlə şəriətin və risalətin əsas prinsipləri adlanan hər bir şey qeyd olunduğu kimi, Həzrəti Məhəmməd (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm)-in nübüvvətinin

və risalətinin isbatı üçün istiqrai bir dəlildir və bu dəlil, Quranın qalması ilə həmişə öz qüvvəsində qalacaqdır. Amma əvvəlki peyğəmbərlərin işi belə deyildir. Onların peyğəmbərliklərinin isbat olunması konkret zaman və məkan daxilində baş verən müəyyən hadisələrlə məhdudlanırdı. Misal üçün, anadangəlmə kora şəfa verib, xora xəstəliyini sağaltmaqla sona yetirdi (bunlar həzrəti İsanın möcüzələri idi-müt). Bu hadisələri yalnız o peyğəmbərlərlə müasir olan şəxslər müşahidə edib görürdü, lakin zamanın və əsrlərin ötüb keçməsi ilə onların ilkin şahidləri aradan gedirdi. Hal-hazırda insan onların qəti şəkildə isbat olunmasında aciz qalır.

Hər hansı bir nübüvvətin dəlillə isbat olunması və yaxud onun isbat olunma yollarının axtarılması bəndələr üçün mümkün olmasa, Allah taalanın ona etiqad bəsləməyi bir kəsə vacib etməsi qeyri-mümkündür. Çünki:

Allah taala bir kəsi, yalnız ona əta etdiyi şey qədərində vəzifəli edər (və ondan artıq şeyləri yerinə yetirməyə vəzifəli etməz).

Bizim keçmiş peyğəmbərlərə və onların möcüzələrinə olan etiqadımız Qurani kərimdə bəyan olunan qeybi xəbərlərə əsaslanır.

2. Bildiyimiz kimi, zamanın keçməsi islam dininin əsaslarının dəlillərinə heç bir irad və nöqsan gətirə bilməmişdir. Bizim sözüümüz təkcə bu deyildir, çünki, bəşərin elm və mərifətinin tərəqqiyə yüksəlib inkişaf etməsi və dünya barəsində müxtəlif elmi və təcrübi yollarla mərifət kəsb olunması ilə eyni zamanda, bu dinin yeni-yeni yönlərə malik olan dəyərləri kəşf olunur. Bu da işin sona çatması demək deyildir. Çünki Qurani kərim bu cəhətdən (dünya

sirlərini bəyan etmək baxımından) həmişə elmdən irəlidə olmuşdur. Bu müqəddəs kitab varlıq aləminin Yaradanının dəlillərini elə varlıq aləminin özündə axtarış aparıb onun ayrı-ayrı varlıqlarında dərinləndirən düşünməklə əldə etməyi tövsiyə edir. O, eləcə də insanı bu axtarışların fayda və sirlərindən agah etmişdir. Hətta bu günkü müasir insan dərk edir ki, ərəb cahiliyyə dövrünün cəmiyyətinə mənsub olan və anadan gəlmə yazıb-oxumağı bacarmayan bir şəxsin gətirdiyi bu kitabda elə dərin elmi məsələlərə toxunulmuşdur ki, yüz illər keçdikdən sonra, yalnız müasir elm həmin məsələləri kəşf edə bilmişdir. Belə ki, ingilis şərqşünası və Oksford universitetinin ərəb dili müəllimi Egniri, bitkilərin tozlanma prosesində küləyin təsirini kəşf edəndə, alimlərə belə demişdi:

*Biz avropalılar neçə əsrdən sonra bildiyimiz şeyləri - bitkilərdə, xüsusilə meyvə ağaclarında tozlanma işinin əksər hallarda küləyin vasitəsilə yerinə yetirilməsini dəvə sahibləri (yəni qədim ərəbistan əhalisi) bilirdilər.*³⁶

3. İslam dini insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Buna görə də bütün bu yönələr arasında mötədillik, normal hal və müvazinət bərqərar edib onun əsasında vəhdət yarada bilər. Eləcə də məscidlə cəmiyyət, istehsal mərkəzləri ilə əkin sahələri arasında qırılmaz rabitə bərqərar edə bilər. Çünki,

³⁶ O, bu ayəyə işarə edir: °ĖÓ†√Ó—ÚÓ%œĖÓ«†«%œ—Œ□Í«ŒÓ†%œÓĖ«, □ŒÓ;

Və Biz, təbiətin bətnində mayalanma (tozlanma) işini yerinə yetirən küləkləri göndərdik. (Hicr surəsi, 22-ci ayə)

insan elə yaradılmışdır ki, öz maddi və mənəvi həyatını təklikdə, cəmiyyətdən ayrı şəkildə idarə edə bilməz.

4. İslam yeganə səmavi bir dindir ki, onu, Allah tərəfindən gətirən Peyğəmbər, öz əli ilə cəmiyyətdə tətbiq etmiş, bu sahədə nəzərə çarpacaq müvəffəqiyyətlər əldə etmiş və insanların gündəlik həyatında öz şüarlarını əməli olaraq gerçəkləşdirmişdir.

5. İslam dini, cəmiyyətdə tətbiq edilməklə tarix səhnəsinə qədəm qoymuş və onu qəbul edərək öz yolları üçün bir çıraq kimi götürən ümməti (cəmiyyəti) qurmaqda şərik olmuşdur. O, ilahi bir din olduğu üçün, eləcə də asimandan yer əhli üçün təbii amillərdən daha təsirli və onların fəvqində dayanan bir töhfə gətirdiyindən, müsəlmanların tarixi heç vaxt maddi-tarixi mühasibələr miqyasına sığa bilməyən qeybi və mənəvi amillər ilə rabitədə oldu. Buna görə də bizim, öz tariximizi maddi və məhdud səbəblərdə məhdudlaşdırmağımız və yaxud onu maddi amillərin məhsulu və ya istehsal vasitələrinin nəticəsi hesab etməyimiz çox yanlış bir fikirdir. Çünki, bu cür yozum və təfsirlər, bütün varlığı səmavi risalət əsasında qurulan bir ümmətin tarixinə tətbiq olunmğa qabil deyildir.

6. İslam dini zaman boyu islam ümmətində məhdudlaşmadı, əksinə, dünyanın hər bir yerinə irəliləyib bütün dünyada və tarixdə qurucu və təsirli rol oynayan bir qüdrət kimi tanındı. Avropanın insafli təhqiqatçılarının həmişə etiraf etdikləri kimi, məhz islamın yetərli və dolğun mədəniyyəti avropa xalqlarını ağır qəflət yuxusundan oyadaraq onları tərəqqiyə doğru sövq etmişdir.

7. Bu dini gətirən İslam Peyğəmbəri (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) özünün sələfləri olan bütün peyğəmbərlərin sonuncusu olmaq kimi xüsusiyyətlə onlardan seçilir. Bu məsələni (peyğəmbərlərin sonuncusu olmağı) o həzrətin özü elan etmişdir. Bu məsələ iki şeyə - mənfi və müsbət mənaya dəlalət edir:

1- Mənfi: yəni o, özündən sonra başqa bir peyğəmbərin gəlişini inkar edir.

2- Müsbət: yəni o həzrətin peyğəmbərliyini və onun bütün dövrlərdə davam etməsini isbat edir.

Birinci mənaya diqqət yetirəndə məlum olur ki, o, islamın zühur etməsindən keçən 14 əsrlik bir müddət ərzində real həqiqətlə tam müvafiqdir və bundan sonra da bütün zamanlarda belə olacaqdır. Lakin bu məsələni də qeyd etməliyik ki, tarix səhnəsində hər hansı bir peyğəmbərin görünməməsi, insani mədəniyyətin əsas bir dayağı olan nübüvvətin öz vəzifəsini əldən verməsi demək deyildir. Çünki, bu nübüvvət, tarix boyu bütün peyğəmbərlərin risalətinin hamısını irs aparmışdır. Bundan əlavə, o, öz mərtəbəsində malik olduğu dəyərlərdən başqa, keçmiş peyğəmbərlərin əbədi dəyərlərinə də malikdir. Buna görə də islam dini zamanla birlikdə davam edərək bütün təkamül və yenilik amilləri ilə bir yerdə olmağa qabil olan nəzarətçi (mühəymən) bir dindir.

*Biz kitabı (Qurani) haqq olaraq sənə nazil etdik, o, özündən əvvəldə olan bütün (səmavi) kitabların düzgün olduğunu təsdiq edir və onların haqq olmasına şəhadət verir.*³⁷

³⁷ Maidə surəsi, 48-ci ayə

8. Allah taalanın hikməti həzrəti Məhəmməd (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm)-in vasitəsi ilə nübüvvəti sona yetirdiyi zaman tələb edirdi ki, öz yerində canişinlər qoysun və onlar nübüvvət dövrü sona yetdikdən sonra ağır ilahi vəzifə sayılan imamət və xilafəti öhdələrinə alsınlar. Bu böyük və alicənab şəxsiyyətlər on iki nəfərdən ibarətdir. Səhih hədislərə əsasən, Rəsuli əkrəm (səlləllahu əleyhi və alihi və səlləm) şəxsən onların sayını və adlarını açıq-aşkar şəkildə bəyan etmişdir. Bu hədis barəsində bütün müsəlmanlar yekdil fikir birliyindədirlər. O şəxsiyyətlərin müqəddəs adları aşağıdakı kimidir:

1-əmirəl-möminin əliyyibni əbitalib (əleyhissalam), ondan sonra:

2-Həsən (əleyhissalam),

3-Hüseyn (əleyhissalam), daha sonrakı doqquz nəfər isə İmam Hüseyn (əleyhissalam)-ın nəslindəndir:

4-əliyyibni Hüseyn (əleyhissalam), ləqəbi Səccad,

5-Məhəmməd ibni əli (əleyhissalam), ləqəbi Baqir,

6-Cəfər ibni Məhəmməd (əleyhissalam), ləqəbi Sadiq,

7-Musa ibni Cəfər (əleyhissalam), ləqəbi Kazim,

8-əliyyibni Musa (əleyhissalam), ləqəbi Riza,

9-Məhəmməd ibni əli (əleyhissalam), ləqəbi Təqiyy,

10-əliyyibni Məhəmməd (əleyhissalam), ləqəbi Nəqiyy,

11-Həsən ibni əli (əleyhissalam), ləqəbi əskəri,

12-Məhəmməd ibni Həsən (əleyhissalam), ləqəbi Məhdi.

9. On ikinci imam qeybdə olan zaman, islam öz ardıcılarını fəqihlərə müraciət etməyi vacib etmişdir. Beləliklə də ictihad qapısını (yəni şəriət hökmlərinin Qurandan və Peyğəmbər sünnəsindən son dərəcə dəqiqliklə səy göstərərək əldə edilməsi) açıq qoymuşdur.

əl-fətavəl-vazihə kitabı da elə peyğəmbərlərin sonuncusu Həzrəti Məhəmmədin (Allahın salam və salavatı ona və onun pak əhli-beytindən olan düz yol göstərənlərə olsun!) Allah tərəfindən gətirdiyi şəriətdəki ictihadın bəyan olunmasından ibarətdir.

Mən üsuli-din barəsində olan bu müxtəsər risaləni 1396-cı hicri ilinin (25 il öncə) Zil-həccə ayının 27-də yazmağa başladım və 1397-ci ilin Məhərrəm ayının 10-da (13 gün ərzində) axşam çağı yazıb sona çatdırdım.

Bu kitabın son sətirlərini elə bir halda yazırdım ki, ürək ağrısı mənə əzab verir və çox incidirdi. Çünki mən, islamın həmişə-yaşar qəhrəmanı İmam Hüseyn (əleyhissalam)-ın şəhid olmasının ildönümü olan Aşura günündə özümü hələ də sağ görürdüm. O həzrət belə bir gündə öz əziz canını islam yolunda fəda etmişdi ki, Allahın, Onun Rəsulunun risaləti davamlı qalsın. Onun özü və bütün əzizləri tarixdə misilsiz bir şücaətlə şəhadəti qəbul etdilər ki, islamı himayə etsinlər, məzlumları müdafiə etmək və zülm altında inləyənlərə təskinlik vermək üçün islamın meyarlarını bərqərar etsinlər. O həzrət öz əziz övladları ilə birlikdə tağutçuların, şeytanpərəstlərin əli ilə öz qanlarına qəltan olmağı qəbul etdilər ki, bütün zaman və məkanlarda islamı və müsəlmanları, başqa sözlə, tüğyançılar tərəfindən iradələri əllərindən alınaraq, vicdan inqilabının şölələrini söndürmək, onları özlərindən qafil saxlamaq

istədikləri bir ümməti müdafiə etsinlər. Bəli, şəhidlərin ağası öz qanı və vicdanı, sabit və möhkəm iradəsi ilə, o ağır faciələrə sinə gərrib islam ümmətini qəflət yuxusundan ayıldaraq hərəkətə gətirdi.

Ey mənim sərvərim və mövlam, ey əba əbdillah! Bu kitabın savabını sənə hədiyyə edirəm. Çünki islamın yüksək təfəkkür və ideologiyası məhz sənin pak qanınla toxunulmaz qalmışdır. Bu din, sənin inqilabi və insanqurucu fəryadın ilə, həmçinin tarix boyunda sənin və sənin pak övladlarının qızıl qanı ilə boyanaraq bizim əlimizə çatmışdır.³⁸

Nəcəf şəhəri, Məhəmməd Baqir Sədr

³⁸ Nəhayət, Şəhid Sədrin pak qanı dinin sağlam qalması yolunda axıdılan yeni bir qan idi, ki, islamın ətirli bədəninə bir daha ətir səpdi.